

Waardigheid als antropologisch en christelijk kernthema bij herstelbemiddeling

*Masterthesis ter afronding van de Master Theologie
aan de Tilburg University
School of Catholic Theology*

A.R. (Andrew) de Vries MSc MA
ANR: 853537

*Begeleider: Dr. J.W.G. (Sjaak) Körver
Beoordelaar: Dr. C.N. (Kees) de Groot*

's-Hertogenbosch, 23 januari 2018

Het boek van *VERGEVING*

“Er zijn tijden geweest dat ieder van ons vergiffenis heeft moeten schenken. Er zijn ook tijden geweest waarin ieder van ons behoefte had aan vergeving. En die momenten zullen zich nog vele malen herhalen. Op onze eigen manier zijn we allemaal geschonden. En vanuit die geschondenheid doen we anderen pijn. Vergeving is de reis die we ondernemen om de kapotte delen te genezen. Het is de manier om weer heel te worden.”

(Desmond Tutu en Mpho Tutu, 2014)

Samenvatting

Deze thesis is geschreven in het kader van de masterstudie Theologie aan Tilburg University, Tilburg School of Catholic Theology. Dit onderzoek betreft een exploratief onderzoek en heeft tot doel om meer inzicht te geven in ervaringen en belevingen van waardigheid bij ex-gedetineerden.

Sinds een aantal decennia heeft herstelrecht of *restorative justice* in Nederland een vlucht naar voren genomen. Het spreekrecht voor slachtoffers is een vorm van herstelrecht, dat zowel bij de overheid als in het publieke debat de laatste jaren veel aandacht krijgt. Herstelrecht in deze vorm beoogt dan om slachtoffers zo veel als mogelijk te compenseren voor het hun aangedane leed. Niet zelden blijven slachtoffers achter met een gefrustreerd gevoel, omdat daders tijdens een strafzitting hun mond houden of geen excuses willen aanbieden. In de laatste jaren is er ook een beweging gaande die ingaat op de vraag wat er voor daders nodig is om mee te werken aan het proces van herstel tussen slachtoffers, daders en de samenleving. Dit proces wordt herstelbemiddeling genoemd. Voor dit onderzoek is gekozen om primair te kijken naar het perspectief en de rol van daders bij herstelbemiddeling. Uit een verkennend literatuuronderzoek komt naar voren dat het christelijke thema menselijke waardigheid een belangrijke dimensie is voor daders bij herstelbemiddeling. Dit heeft geleid tot de volgende centrale onderzoeksvraag:

Hoe ervaren ex-gedetineerden hun waardigheid en wat draagt bij dan wel doet afbreuk aan deze waardigheid?

Om de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden zijn vier deelvragen geformuleerd.

Deelvraag 1 gaat over het theoretisch kader van deze thesis (hoofdstuk 2 en 3). Herstelrecht vanuit een bredere perspectief wordt onder andere door Zehr als volgt omschreven: “*A restorative process is any process in which the victim and offender and, where appropriate, any other individuals or community members affected by a crime participate together actively in the resolution of matters arising from the crime, generally with the help of a facilitator.*” (2006, p. 6). Het begrip waardigheid is beschreven vanuit een juridisch, antropologisch en een theologisch perspectief. Vanuit antropologisch perspectief is gebruik gemaakt van de vermogensbenadering van Nussbaum om waardigheid te duiden. De vermogensbenadering gaat er van uit dat ieder mens recht heeft op de ontwikkeling van tien menselijke vermogens. Met deze tien vermogens moet ieder mens in staat zijn om een volwaardig leven te leiden (Nussbaum, 2011). Vanuit christelijk perspectief is de menselijke waardigheid onlosmakelijk verbonden met de relatie met God en kan niet verloren gaan door bijvoorbeeld het begaan van een delict (Eerbeek en van Iersel, 2009). In deze visie

kunnen mensen hun waardigheid niet verliezen, maar deze kan wel geschonden worden door het plegen van een delict.

Deelvraag 2 gaat in op de methodische aanpak voor het empirisch onderzoek van dit onderzoek (hoofdstuk 4). Gezien het exploratieve karakter van dit onderzoek is gekozen om kwalitatief onderzoek uit te voeren. Voor de dataverzameling is gekozen om vier interviews in het Exodus huis in Heerlen te houden en voor de structuur van de interviews is gebruik gemaakt van een topic-lijst. De interviews zijn getranscribeerd en voor de analyse is op basis van het 'NCT model' van Friese (2012, p. 92) gebruik gemaakt van de analysesoftware Atlas.ti.

Deelvraag 3 is onderverdeeld in drie subvragen en deze zijn op basis van een topic-lijst bevraagd bij vier respondenten (hoofdstuk 5). Deelvraag 3 kent de volgende onderverdeling:

- 3a. *Welke dimensies, kenmerken en aspecten van waardigheid worden ervaren door ex-gedetineerden? Wat of wie draagt bij dan wel doet afbreuk aan de waardigheid?*
 3b. *Welke wezenlijke menselijke vermogens en factoren van waardigheid zijn te identificeren? Welke zijn aanwezig en welke ontbreken? Welke rol spelen deze vermogens?*
 3c. *Op welke wijze kunnen christelijke thema's bijdragen aan de menselijke waardigheid?*

De onderzoeksresultaten van het empirisch onderzoek en de analyse voor deelvraag 3a zijn als volgt samen te vatten:

<i>Wat versta je onder de moeite waard zijn</i>	<i>Wanneer word je niet in je waarde gelaten</i>	<i>Wanneer ben ik niet waardig</i>	<i>Hoe laat jij anderen niet in hun waarde</i>	<i>Wat is belangrijk of nodig om jou in je waarde te laten</i>
<ul style="list-style-type: none"> – respect krijgen – geen oordeel over mij – gezien worden als medeburger / iedereen is gelijk – serieus genomen worden 	<ul style="list-style-type: none"> – mij is iets aangedaan – geen respect krijgen – geen doel hebben – niet serieus genomen worden – geen werk 	<ul style="list-style-type: none"> – geen diploma – als medemens ongelijkwaardig 	<ul style="list-style-type: none"> – familie gekwetst – medebewoners gekwetst 	<ul style="list-style-type: none"> – opleiding – mensen helpen – geen schulden – dankbaarheid tonen – respect tonen

Samenvatting beleving van de waardigheid (deelvraag 3a)

Voor deelvraag 3b zijn deze als volgt samen te vatten:

<i>Belangrijke vermogens</i>	Dak boven je hoofd, Werk, Toekomst en Doel in het leven
<i>Minder belangrijke vermogens</i>	Proeven en ruiken, Gezondheid, Hobby's, Gevoel, Familie en vrienden en Dieren en planten

Samenvatting belangrijke en minder belangrijke vermogens bij de beleving van waardigheid(deelvraag 3b)

En voor deelvraag 3c zijn deze als volgt samen te vatten:

<i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door thema 'steun'</i>	<i>Ik ben (niet) de moeite waard door thema 'schuld'</i>	<i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door thema 'vergeving'</i>	<i>Ik ben (niet) de moeite waard door thema 'waar hoor ik bij'</i>
<ul style="list-style-type: none"> – God geeft mij kracht – wantrouwen medemens 	<ul style="list-style-type: none"> – ontkennen schuld – laag schuldbewustzijn – geen herstel 	<ul style="list-style-type: none"> – weinig vergevingsgezind – vergeving geen onderwerp of alleen in abstracte termen 	<ul style="list-style-type: none"> – acceptatie samenleving belangrijk – ideaal beeld van de normale burger

Samenvatting van de rol van christelijke thema's bij de beleving van waardigheid (deelvraag 3c)

Op basis van de analyseresultaten kunnen de volgende observaties worden gedaan:

1. *De beleving van waardigheid speelt wel degelijk een rol bij de respondenten. Dit komt naar voren doordat respondenten met respect willen worden behandeld en zij hunkeren om (weer) als volwaardig medeburger in de samenleving te worden opgenomen;*
2. *Het hebben van een 'dak boven het hoofd' en het 'hebben van werk' zijn belangrijke factoren. Het zijn voor de respondenten randvoorwaardelijke factoren om de twee andere factoren 'toekomst' en 'doel in het leven' in te kunnen vullen;*
3. *De respondenten lijken onderwerpen als schuld en vergeving te vermijden;*
4. *De respondenten hebben geen vertrouwen in de medemens, praten niet graag over hun gevoel en lijken niet actief op zoek te gaan naar steun en gemeenschap;*
5. *Bij de respondenten bestaat er een spanning tussen het streven om (weer) bij de samenleving te horen en er juist niet bij te willen horen.*

Deelvraag 4 gaat in op de confrontatie tussen de theorie en de resultaten uit het empirisch onderzoek (hoofdstuk 6). Uit de resultaten komt naar voren dat het theoretisch kader en de resultaten uit het empirisch onderzoek grotendeels op elkaar aansluiten. Tenslotte gaat deelvraag 4 in op de te identificeren beperkingen van dit onderzoek en welke eventuele aanbevelingen kunnen worden gegeven (hoofdstuk 6). Het onderzoek bestaat uit een beperkt aantal interviews en is gehouden in één specifieke omgeving. De resultaten uit dit onderzoek mogen derhalve alleen opgevat worden als sporen en aanwijzingen voor vervolgonderzoek. Op basis van de onderzoeksresultaten kunnen de volgende aanbevelingen voor vervolgonderzoek worden gedaan:

1. *Een vervolgonderzoek te doen naar de belevingen en ervaringen van waardigheid door ex-gedetineerden, waarin een grotere omvang en spreiding gezocht wordt in de onderzoekspopulatie;*
2. *Om in een vervolgonderzoek te kijken naar mogelijke dimensies en factoren van schuldbewustzijn bij ex-gedetineerden;*
3. *Een vervolgonderzoek te doen naar de eventuele rol en positie van het justitiepastoraat bij herstelbemiddeling;*
4. *In een vervolgonderzoek te kijken naar een uitbreiding van de tien vermogens van Nussbaum en de vier christelijke thema's in relatie tot de beleving van waardigheid door ex-gedetineerden;*
5. *Onderzocht kan worden of de verhalen van de respondenten in wezen 'restitution narratives' zijn, of dat er vooral sprake is van 'chaos narratives' en dat er sporen van 'quest narratives' te identificeren zijn.*

Summary

This thesis has been written as part of the master degree Theology at Tilburg University, Tilburg School of Catholic Theology. This thesis is an explorative study and aims to provide more insight into the experience and perceptions of dignity among ex-prisoners.

During the last decennia, the concept of restorative justice has emerged in The Netherlands and has become more prominent. The right for victims to speak is a form of such restorative justice. This right to speak has received a lot of attention both in the public debate as in governmental circles. This form of restorative justice aims to compensate as much as possible the harm that has been done to such victims. Often, victims remain a feeling of frustration as a result of the offenders refuse to apologize or simply don't speak up during legal hearings. The last few years, more attention has been drawn to the question what is required for the offenders to actually contribute to the process of healing between victims, offenders and society. This process is referred to as restorative mediation. This thesis will highlight the perspective of the offender and focus primarily on the role of offenders in restorative mediation. An explorative literature study shows that the christian theme of human dignity is an important dimension for offenders in relation to restorative mediation. This has resulted in the following research question:

To what extend and how do ex-prisoners experience dignity and what can contribute (positively or negatively) to such experience of dignity?

To answer the central research question, four subquestions have been formulated.

Subquestion 1 deals with the theoretical framework of this thesis (chapter 2 and 3).

Restorative justice in a broader perspective has been defined by Zehr as follows: "*A restorative process is any process in which the victim and offender and, where appropriate, any other individuals or community members affected by a crime participate together actively in the resolution of matters arising from the crime, generally with the help of a facilitator.*" (2006, p. 6).

The concept of dignity has been described from a legal, antropological and theological perspective. The antropological perspective uses Nussbaum's capability approach to describe dignity. The basic premise of this capability approach is that each human being has the right to develop ten human capabilities. With these ten human capabilities, each human being should be capable of leading a fulfilling and dignified life (Nussbaum, 2011). From the perspective of christianity, human dignity is inextricably connected to the relationship with God and as such can't disappear as a result of an offensive act (Eerbeek and Van Iersel, 2009). From this perspective, human beings can't lose their

dignity although such dignity can be violated as a result of an offensive act.

Subquestion 2 examines the methodological approach for the empirical research of this study (chapter 4). Given the explorative character of this thesis, qualitative research has been chosen in order to conduct the research. Data gathering results from four interviews held in the Exodus House in Heerlen. In order to structure the interviews a topic list has been used. The interviews have been transcribed and for the analysis software Atlas.ti, based on the 'NCT model' by Friese (2012, p.92) has been used.

Subquestion 3 has subsequently been broken down in three subquestions and these were questioned from four respondents based on a topic list (chapter 5). Subquestion 3 has the following breakdown:

- 3a. *What dimensions, characteristics and aspects of dignity are experienced by ex-prisoners? What or who contributes positively or negatively to such dignity?*
- 3b. *What relevant human capabilities and factors of dignity can be identified? Which are present and which are not? What role do these capabilities play?*
- 3c. *In which manner can christian themes contribute to human dignity?*

The results of the empirical research and analysis of question 3a can be summarised as follows:

<i>What do you understand by being worthwhile?</i>	<i>When will you not be left in your value?</i>	<i>When am I not worthy?</i>	<i>How do you not leave others in their value?</i>	<i>What is important or necessary to keep you in your value?</i>
<ul style="list-style-type: none"> – gain respect – dont judge me – being considered as an fellow citizen – all people are equal – being taken seriously 	<ul style="list-style-type: none"> – something has been done to me – not getting any respect – not having a goal – not be taken seriously – being unemployed 	<ul style="list-style-type: none"> – not having a diploma – not equal as a human being 	<ul style="list-style-type: none"> – Hurt my family – Hurt my co-inhabitants 	<ul style="list-style-type: none"> – education – helping others – no debts – show gratitude – show respect

Summary perception of dignity (subquestion 3a)

Subquestion 3b can be summarised as follows:

<i>Important capabilities</i>	Roof above your head, Job, Future and Purpose in life
<i>Less important capabilities</i>	Taste and smell, Health, Hobbies, Feeling, Family and friends, Animals and plants

Summary important and less important capabilities related to the experience of dignity (subquestion 3b)

And subquestion 3c can be summarised as follows:

<i>I am (not) left in my value related to the theme 'support'</i>	<i>I am (not) worthwhile related to the theme of 'guilt'</i>	<i>I am (not) left in my value related to the theme 'forgiveness'</i>	<i>I am (not) worthwhile related to the theme of 'where do I belong to'</i>
<ul style="list-style-type: none"> – God gives me strenght – distrust of society 	<ul style="list-style-type: none"> – denial of guilt – low self esteem – no healing 	<ul style="list-style-type: none"> – low level of forgiveness – forgiveness is no subject or only in abstract terms 	<ul style="list-style-type: none"> – acceptance by society – ideal picture of a ordinary citizen

Summary of the role of christian themes related to the experience of dignity (subquestion 3c)

Based on the analysis results, the following observations can be made:

1. *The experience of dignity is relevant to the respondents. This is evident given that the respondents want to be treated with respect and that they are eager to be part of society (again) as a fully respected citizen;*
2. *Important factors are to have a 'roof over your head' and 'to be employed'. Respondents have indicated that these factors are a prerequisite to redefine 'future' and 'purpose in life';*
3. *The respondents seem to avoid the topics of guilt and forgiveness;*
4. *The respondents have no confidence in their fellow human beings, do not like to talk about their feelings and do not seem to actively seek support and community;*
5. *The respondents seem to be torn between the desire to be part of society (again) and the opposite desire not to be part of society.*

Subquestion 4 deals with the confrontation between theory and the results of the empirical research (chapter 6). The results show that the theoretical framework and the results of empirical research are largely consistent. Finally, subquestion 4 highlights the constraints of this study and possible recommendations will be presented (chapter 6). The survey consists of a limited number of interviews and was conducted in one specific environment. The results of this research should therefore only be considered as traces and indications for follow-up research.

Based on the research results, the following recommendations for follow-up research can be made:

1. *To conduct subsequential research on the experience of dignity at ex-prisoners where a large diversification of the research population will be used;*
2. *To conduct further research on possible dimensions and factors of conscience of guilt at ex-prisoners;*
3. *To conduct further research on the potential contribution and position of prison chaplaincy in relation to restorative mediation;*
4. *In a follow-up study to look at an expansion of the ten capabilities of Nussbaum and the four christian themes in relation to the experience of dignity by ex-prisoners;*
5. *Further investigation can be conducted in order to verify whether the stories of the respondents are essentially 'restitution narratives', or whether the stories are mainly 'chaos narratives' and signs of 'quest narratives' can be identified.*

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Summary.....	7
Inhoudsopgave.....	11
1 Inleiding	13
1.1 Context van herstelrecht.....	13
1.2 Probleemstelling.....	15
1.3 Doelstelling.....	17
1.4 Onderzoeksvragen.....	18
1.5 Leeswijzer	20
2 Theoretisch kader van herstelrecht en herstelbemiddeling	21
2.1 Theoretisch kader van herstelrecht.....	21
2.2 Herstelbemiddeling in de praktijk en de rol van herstelgericht pastoraat.....	26
3 Theoretisch kader van het begrip waardigheid	31
3.1 Inleiding op het begrip waardigheid.....	31
3.2 Nader begrip van waardigheid.....	33
3.2.1 Waardigheid als mensenrecht: een juridisch perspectief.....	34
3.2.2 Waardigheid als menselijke vermogens: een antropologisch perspectief.....	37
3.2.3 Waardigheid in relatie met God: een theologisch perspectief.....	39
3.3 Een samenvatting met het oog op het empirisch onderzoek.....	41
4 Empirisch onderzoek	49
4.1 Onderzoeksvragen.....	49
4.2 Onderzoeksopzet.....	51
4.3 Onderzoeksstrategie.....	54
4.4 Operationalisering.....	57
4.5 Kwalitatief evalueren.....	61
4.6 Privacy & datamanagement.....	62
5 Analyse en rapportage	65
5.1 Inleiding.....	65
5.2 Analyse deelvraag 3a: de moeite waard zijn.....	67
5.3 Analyse deelvraag 3b: menselijke vermogens.....	72
5.4 Analyse deelvraag 3c: christelijke thema's.....	74
5.5 Mogelijke verbanden tussen de deelvragen.....	79
6 Resultaten, conclusie & aanbevelingen	81
6.1 Terugblik op het onderzoek & een samenvatting van de belangrijkste resultaten.....	81
6.1.1 Resultaten: het theoretisch kader	82
6.1.2 Resultaten: de methodische aanpak.....	84
6.1.3 Resultaten: het empirisch onderzoek.....	84
6.1.4 Resultaten van het empirisch onderzoek in gesprek met het theoretisch kader.....	85
6.2 Belangrijkste observaties & conclusie.....	88
6.2.1 Observaties bij de onderzoeksresultaten.....	88
6.2.2 Beantwoording van de centrale onderzoeksvraag.....	90
6.3 Aanbevelingen	91
6.3.1 Aanbevelingen voor de praktijk	91
6.3.2 Beperkingen van het onderzoek & aanbevelingen voor vervolgonderzoek.....	92
Nawoord.....	95
Literatuurlijst	97
Bijlagen.....	101

Inhoudsopgave

Bijlage 1: Verslag proefinterview	101
Bijlage 2: Kaarten deelvraag 3a.....	101
Bijlage 3: Kaarten deelvraag 3b.....	102
Bijlage 4: Kaarten deelvraag 3c.....	104
Bijlage 5: Logboek Atlas.ti.....	105
Bijlage 6: Netwerkoverzicht en codelijst deelvraag 3a.....	107
Bijlage 7: Netwerkoverzicht en codelijst deelvraag 3b.....	109
Bijlage 8: Netwerkoverzicht en codelijst deelvraag 3c.....	112

1 Inleiding

“Aan mijn rechterkant tussen mij en Wim in, zat een vrouw die bij een bank werkte, ze was meegekomen als vrijwilliger. Ze vertelde dat ze ooit was overvallen terwijl ze aan het werk was. Ze werd erg emotioneel, keek me indringend aan en vroeg of ik er ooit bij stil had gestaan wat een overval met slachtoffers doet. Ik was diep geraakt en kon haar geen antwoord geven. Misschien was het de manier waarop ze naar me keek, alsof ze wilde vragen of ik het misschien was die haar had overvallen. Ik moest voorzichtig zijn, want ik hield nog steeds vol dat ik onschuldig was.”
(Amadi, 2013, p. 79)

Deze thesis met de titel *Waardigheid als antropologisch en christelijk kernthema bij herstelbemiddeling* is geschreven in het kader van de masteropleiding Theologie van de Tilburg School of Catholic Theology (TST) aan de Tilburg University. Deze thesis beoogt om inzicht te verwerven in de mogelijke rol van het thema waardigheid bij ex-gedetineerden in het proces van herstelbemiddeling. Het onderzoek bestaat uit een literatuuronderzoek en een empirisch onderzoek. In dit inleidende hoofdstuk wordt de context van het begrip herstelrecht geschetst. Hierna worden vervolgens de probleemstelling, de doelstelling en de onderzoeksvragen besproken. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een leeswijzer.

1.1 Context van herstelrecht

Herstelrecht of *restorative justice*¹ heeft in de laatste decennia als fenomeen een vlucht genomen en staat volop in de aandacht. Bijvoorbeeld als het gaat om het spreekrecht van slachtoffers of nabestaanden van slachtoffers tijdens een strafzitting. Herstelrecht is vanuit dit perspectief gericht op het compenseren van het door daders aangedane leed bij slachtoffers. Op de site van de rijksoverheid valt het volgende te lezen: “Slachtoffer zijn van een strafbaar feit kan ingrijpende gevolgen hebben. Daarom hebben slachtoffers de afgelopen jaren een sterkere positie gekregen in het strafproces. Zo werd het spreekrecht voor slachtoffers van ernstige misdrijven uitgebreid. Ook laat het kabinet daders vaker een vergoeding betalen voor de schade”.² Het Ministerie van Veiligheid en Justitie wijst in de brochure *Rechten van slachtoffers van strafbare feiten*³ op een aantal rechten voor slachtoffers. Dit is als volgt weer te geven:

1 De termen herstelrecht en restorative justice zullen in deze thesis als synoniemen worden gebruikt.

2 De rijksoverheid. Geraadpleegd op 9 oktober 2017, van www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/slachtofferbeleid.

3 Ibid.

1. het slachtoffer heeft recht op informatie;
2. het slachtoffer heeft recht op hulp;
3. het slachtoffer heeft recht op bescherming;
4. het slachtoffer mag aangifte doen;
5. het slachtoffer mag zich laten bijstaan door een advocaat;
6. het slachtoffer mag om een tolk vragen;
7. het slachtoffer mag om een vergoeding vragen voor de schade;
8. het slachtoffer mag om contact vragen met de verdachte of dader;
9. het slachtoffer heeft recht op een goede behandeling;
10. het slachtoffer mag klagen als het Openbaar Ministerie besluit dat er geen strafzaak komt;
11. het slachtoffer mag vragen om de stukken van het dossier van de strafzaak in te zien;
12. het slachtoffer mag om een vergoeding vragen als hij of zij moet getuigen;
13. het slachtoffer mag in de rechtszaal spreken;
14. het slachtoffer heeft recht op informatie over verlop, vrijlating of ontsnapping van de verdachte of dader.⁴

In de afgelopen jaren is er een tendens waarneembaar, waarbij wordt gekeken op welke wijze het herstel van schade bij slachtoffers tot stand kan worden gebracht. Zebel, Vroom en Ufkes zien in dit kader een toename van herstelgerichte activiteiten, die zich richten op slachtoffers en daders om op een persoonlijke wijze te werken aan herstel van zowel materiële als immateriële schade als gevolg van een strafbaar feit (2016, p. 7). Herstelrecht wordt vanuit dit perspectief meer gezien als een proces en wordt door Marshall als volgt omschreven: *“a process whereby the parties with a stake in a particular offence come together to resolve collectively how to deal with the aftermath of the offence and its implications for the future”* (1996, p. 37). Voor Walgrave voldoet deze definitie niet, omdat in deze definitie de nadruk wordt gelegd op het overlegproces, als essentieel element, tussen slachtoffers en daders (2000, p. 34). Walgrave is van mening dat er ook herstelgerichte activiteiten mogelijk zijn zonder dat het overleg tussen slachtoffers en daders daadwerkelijk tot stand wordt gebracht (Ibid.). Vandaar dat Walgrave herstelrecht als volgt formuleert: *“every action that is primarily oriented toward doing justice by repairing the harm that has been caused by a crime”* (Ibid.). In deze definitie kan de herstelgerichte activiteit of het herstelbemiddelingsproces ook plaatshebben zonder dat slachtoffers en daders direct contact hebben.

Volgens Crielaars, algemeen directeur van Slachtofferhulp Nederland, heeft “herstelbemiddeling, anders dan in het privaatrecht, nog geen voet aan de grond gekregen in het Nederlands strafrecht. Zolang dat niet het geval is, is het strafrecht niet compleet.”⁵ In de discussies rondom ons strafrecht kan het begrip herstelrecht tegenwoordig niet meer ontbreken. Waar voorheen daders van een delict werden gestraft met een geldboete, een taakstraf of een celstraf, is

⁴ Ibid.

⁵ Slachtofferhulp Nederland. *Strafrecht niet compleet zonder herstelrecht*. Geraadpleegd op 9 oktober 2017, van www.slachtofferhulp.nl.

dit vandaag de dag volgens Crielaars onvoldoende. Herstelrecht gaat voor hem een stap verder. Herstelrecht is geen 'echt' recht in die zin dat er wetboeken over geschreven zijn, maar het gaat erom dat het recht een ander perspectief moet krijgen. Het strafrecht is dadergericht en gaat erom de dader van een misdrijf te straffen. Het slachtoffer speelt slechts een minimale rol, namelijk die van 'getuige' met een spreekrecht. Bij het herstelrecht staat het slachtoffer centraal en gaat het er juist om de schade of het leed dat door een misdrijf is aangericht te herstellen. De dader behoort de schade ongedaan te maken door bijvoorbeeld de schade of het leed (financieel) te vergoeden of te compenseren. Het straffen van de dader is daaraan ondergeschikt geraakt en dient alleen als doel de slachtoffers genoegdoening te bieden. Deze genoegdoening of compensatie kan worden gezien als een proces van herstelbemiddeling, waarin de vraag centraal staat wat het slachtoffer nodig heeft om weer te kunnen herstellen. Als een verdergaande verdieping zou nu ook de vraag kunnen worden opgeworpen wat de dader nodig heeft om het herstel te kunnen verlenen. Deze bredere invalshoek vormt het perspectief en het onderwerp van dit onderzoek. Herstelbemiddeling is immers een zaak van slachtoffers *en* daders.

1.2 Probleemstelling

Uit de voorgaande paragraaf komt een beeld naar voren dat herstelrecht of herstelbemiddeling geen zaak van slachtoffers alleen is. Het perspectief van daders is een essentieel onderdeel bij herstelbemiddeling. Niet zelden blijven slachtoffers achter met een kater als zij gebruik maken van hun spreekrecht en daders op geen enkele wijze blijken geven van compassie met hun slachtoffers. Verdachten of daders houden tijdens de strafzitting hun kaken stijf op elkaar uit angst om zichzelf te belasten en daders zijn eerder geneigd om gevoelens van schuld en schaamte vooral te ervaren in relatie tot de eigen familie (Elshof, 2010, p. 15). Schuld en schaamte worden minder vaak geuit ten opzichte van de directe slachtoffers van het delict (Ibid.). In een dergelijke situatie wachten slachtoffers tevergeefs op welgemeende excuses en blijven niet zelden met vragen en frustraties achter. Waarom biedt de dader geen excuses aan? Waarom neemt de dader geen verantwoording voor het aangedane leed? Voelt de dader zich dan niet schuldig? Het zijn onder andere deze onbeantwoorde vragen die vaak diepe sporen bij slachtoffers achterlaten. Het roept de prangende vraag op waarom daders zich niet bewust lijken te zijn van hun schuld of hun daad. Het zijn interessante vragen die om verder onderzoek vragen. Neys wijst in dit kader op de noodzaak voor daders om tijd en ruimte te (laten) creëren voor 'zelfherstel', als voorwaarde om aan persoonlijke schuldverwerking te kunnen doen (2001, p. 406). Voor Neys is er sprake van 'zelfherstel' als er een mogelijkheid is tot “betekenisverlening door de dader aan het misdrijfgebeuren, aan schuld en verantwoordelijkheid, aan straf en vrijheidsberoving” (2001, pp.

406-407). Voor herstelbemiddeling bij daders is het zaak om zo veel als mogelijk obstakels voor 'zelfherstel' weg te nemen. Zo zijn daders niet zelden ook slachtoffers van een delict geweest en het verwerken van hun 'eigen' delict maakt onderdeel uit van het 'zelfherstel'. Daders zijn in dat geval op zoek naar erkenning van hun slachtofferschap. Voor Neys hebben daders verder te maken met een maatschappelijk stigma van 'een crimineel' of 'de schuldige' en dit stigma ontnemt alle ruimte om als dader verantwoordelijkheid te nemen (2001, p. 400). In deze gaat “het besef van verantwoordelijkheid gepaard met een sterk verminderde ervaring van zelfwaarde” (Neys, 2001, p. 407).

Een sterk verminderde ervaring van zelfwaarde bij daders is het directe aanknopingspunt voor deze thesis. Een veel gehoorde uitspraak van ex-gedetineerden is dat zij geen onderdeel (meer) uitmaken van de maatschappij. Zij horen er niet meer bij en voelen zich niet meer de moeite waard. De consequentie van een detentie wordt algemeen erkend als beschadigend voor de gedetineerden en wordt ook wel detentieschade genoemd. Voor Sykes brengt een detentie vijf 'pains of imprisonment' met zich mee. Deze zijn:

1. beperking van contact met familie en vrienden;
2. verlies van eigenwaarde;
3. verlies van seksuele contacten;
4. verlies van zekerheid en basisvertrouwen;
5. verlies van autonomie (1958, pp. 63-78).

Voor Eerbeek heeft een gevangenis bijzondere eigenschappen. Zo vervagen de grenzen tussen wonen, werken en recreëren en het hele leven speelt zich af op één plaats (Eerbeek, 2010, p. 95). De autonomie en individualiteit worden aangetast en dat heeft volgens Eerbeek het gevolg dat “de eigen identiteit ontzet raakt, er gaat iets van verloren, het sterft af” (Ibid.). Dat heeft een negatief effect op het zelfbeeld van gedetineerden. Het effect op het zelfbeeld wordt verder versterkt door bijvoorbeeld het verlies van persoonlijke bezittingen en het krijgen van een registratienummer (Eerbeek, 2010, p.96). Eerbeek noemt dit ook wel het verlies van identiteitsuitrusting (Ibid). Verder zijn er in de gevangenis allerlei handelingen die het gevoel van eigenwaarde aantasten, zoals visitatie en het om alles moeten vragen (Ibid). In reactie op de aantasting en verlies van eigenwaarde, ontwikkelt zich volgens Van Hoek en Slump bij gedetineerden een cultuur die er op is gericht dit verlies te verminderen (2013, p. 37). Voor Van Hoek en Slump vindt deze gevangenscultuur “zijn belangrijkste bestaansreden in de afwijzing van de (gevoelde) afwijzing door de autoriteiten en de samenleving (*to reject the rejectors*), en belemmert morele bezinning door de gedetineerde” (Ibid). Het is om deze reden zaak om de gevoelde afwijzing door gedetineerden door de samenleving te voorkomen en de eigenwaarde en het zelfbeeld te versterken.

Uit het voorgaande komt naar voren dat gedetineerden gedurende hun detentie schade kunnen oplopen door het verlies aan eigenwaarde. Gedetineerden ervaren een verminderde eigenwaarde en voelen zich niet meer de moeite waard in de samenleving. Dit kan een obstakel vormen voor gedetineerden om verantwoordelijk te nemen en in het kader van 'zelfherstel' te werken aan persoonlijke schuldverwerking. Eigenwaarde lijkt dus een belangrijke te onderzoeken factor als het gaat om herstelbemiddeling bij daders. Daarnaast is een beperkt schuldbewustzijn door daders mogelijk te interpreteren als hun verlangen naar erkenning van hun waardigheid en naar herstel van sociale verhoudingen (Elshof, 2010, p. 130). Het is een verlangen naar de erkenning om een volwaardig mens te zijn en het streven om deel uit te blijven maken van de wereld van het humane (Ibid.). In Nederland is nog weinig onderzoek gedaan naar de ervaringen van daders met waardigheid en de problemen die zij hierdoor kunnen ondervinden bij herstelbemiddeling. Op basis hiervan kan de probleemstelling worden samengevat en als volgt worden geformuleerd:

Er is onvoldoende inzicht in de ervaringen van daders met menselijke waardigheid in het kader van herstelbemiddeling.

1.3 Doelstelling

In de voorgaande paragraaf is uiteengezet dat er onvoldoende inzicht is in het begrip waardigheid in relatie tot herstelbemiddeling bij daders. Het ontbreekt zowel binnen als buiten de penitentiaire inrichtingen aan inzicht hoe daders waardigheid ervaren, terwijl de eventuele problemen die zij hierbij ondervinden aanzienlijke gevolgen kunnen hebben voor slachtoffers en de samenleving. Om een zinvolle uitspraak te kunnen doen over eventuele problemen met de beleving van waardigheid, zal allereerst beschreven moeten worden hoe waardigheid wordt ervaren door daders. Deze studie betreft een exploratief (verkenkend) onderzoek en tracht hiermee inzicht te verschaffen in een relevant probleem bij herstelbemiddeling vanuit het oogpunt van daders.

Een vermoedelijke bevinding is dat gedetineerden een laag zelfbeeld hebben. Daders van een delict zijn niet zelden zelf slachtoffer en er is al in de periode van voor detentie vaker sprake van een geschonden menselijke waardigheid. Gedetineerden voelen zich tijdens hun detentie verworpen door de samenleving en veelal ook door familie en vrienden. Een geschonden waardigheid kan negatief werken op herstelbemiddeling. Kennis over en inzicht in de beleving van waardigheid van daders kan 'herstelwerkers'⁶ helpen om gedetineerden te begeleiden bij hun herstel en kan verdere detentieschade worden beperkt. Hiermee kan een betere basis worden gelegd voor re-integratie van daders in de samenleving en kan een bijdrage worden geleverd aan het herstel van

⁶ Met 'herstelwerkers' worden alle professionals en vrijwilligers bedoeld die op enigerlei wijze te maken hebben met de begeleiding en/ of verzorging van ex-gedetineerden.

slachtoffers.

Dit onderzoek is van belang, omdat het inzicht kan verschaffen voor de dagelijkse praktijk van 'herstelwerkers'. Het beoogt vooral ook om aanbevelingen te doen voor vervolgonderzoek. Voor Neys liggen er specifiek voor justitiepastores, als 'herstelwerkers', kansen en uitdagingen als het gaat om herstelgerichte activiteiten. Voor Neys zouden justitiepastores daders kunnen bijstaan in “het ontwarren van het kluwen tussen tragiek en toerekenbaar kwaad, en die hen helpt vanuit een levensbeschouwelijke en religieuze traditie om daar woorden voor te vinden ...” (2001, p. 419). Vanuit deze optiek zou het begrip waardigheid bestudeerd kunnen worden vanuit christelijk perspectief. Van Hoek en Slump spreken in dit kader over herstelgericht pastoraat. Voor Van Hoek en Slump is het hoofddoel van herstelgericht pastoraat “om de mens te herstellen in zijn waardigheid. Deze waardigheid wordt aan de mens geschonken door God. De pastor mag de gedetineerde Gods acceptatie laten zien. Door deze acceptatie komt er ruimte om te spreken over schuld. Schuld moet namelijk ter sprake komen, omdat een mens pas ten diepste serieus wordt genomen, als ook zijn zwartste kant naar boven kan komen. Het doorwerken van de schuld en het doorleven en het ontvangen van vergeving van God, mag dan leiden tot het aangaan van verantwoordelijkheid voor het eigen leven” (2013, p. 46). Juist van het justitiepastoraat mag verwacht worden dat zij een vindplaats kan bieden voor de schuldverwerkingsproblematiek (Neys, 2001, p. 420). Daarnaast staat het justitiepastoraat volgens Neys “in een religieuze en levensbeschouwelijk traditie van waaruit aan gedetineerden woorden, voorbeelden, verhalen, rituelen en symbolen kunnen aangereikt worden waardoor bij de gedetineerden existentiële hulpbronnen in verband met schuldverwerking kunnen opgeroepen worden” (Ibid.). Justitiepastores hebben vrijwel direct toegang tot gedetineerden en mogelijk kunnen zij vanuit hun specifieke taak voordeel halen uit nieuw verworven inzichten over de beleving van waardigheid. Op basis hiervan zouden zij aan de hand van de nieuwe inzichten kunnen bijdragen aan de bewustwording van gedetineerden over dader- en slachtofferschap. Het is een maatschappelijk belang om de resocialisatie van gedetineerden na detentie te versterken en hiermee tevens de recidivekans te verkleinen.

1.4 Onderzoeksvragen

Dit onderzoek is een zoektocht naar de vindplaatsen van en ervaringen met waardigheid door daders. Het zal allereerst op zoek moeten gaan naar vindplaatsen waar waardigheid door daders wordt beleefd. In dit exploratief onderzoek is gekozen om eerst een theoretisch kader te schetsen van de begrippen herstelrecht, herstellbemiddeling en menselijke waardigheid. Met dit kader wordt vervolgens een empirisch onderzoek uitgevoerd en worden vier ex-gedetineerden

geïnterviewd. Uit de voorgaande paragrafen komt naar voren dat gedetineerden detentieschade kunnen oplopen door het verlies van eigenwaarde, maar ook door het verlies van autonomie en het basisvertrouwen in de samenleving. Om deze reden is gekozen om het empirisch onderzoek uit te voeren in een Exodus huis.⁷ In een Exodus huis verblijven ex-gedetineerden die hun detentieperiode achter de rug hebben en geholpen worden om weer de eerste stappen in de samenleving te maken. De verwachting is dat juist deze groep ex-gedetineerden op een kantelpunt in hun leven staat. Na hun detentie zou er mogelijk sprake kunnen zijn van een beleefde aantasting van de waardigheid (detentieschade). Daarnaast is voor dit onderzoek relevant hoe zij hun eerste stappen in de samenleving ervaren en wie of wat bijdraagt of afbreuk doet aan de belevingen van waardigheid. Op basis hiervan kan de volgende centrale onderzoeksvraag worden geformuleerd:

Hoe ervaren ex-gedetineerden hun waardigheid en wat draagt bij dan wel doet afbreuk aan deze waardigheid?

Deze onderzoeksvraag wordt behandeld aan de hand van een aantal deelvragen. Allereerst wordt in hoofdstuk 2 en 3 een theoretisch kader geschetst van de begrippen herstelrecht, herstelbemiddeling, herstelgericht pastoraat en waardigheid. Bij het theoretisch kader zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1a. Wat wordt verstaan onder het begrip herstelrecht en welke invalshoeken zijn te onderkennen bij dit onderwerp?

1b. Wat wordt verstaan onder het begrip herstelbemiddeling? Welke rol hebben justitiepastores bij herstelbemiddeling?

1c. Wat wordt verstaan onder het begrip waardigheid en welke perspectieven, lagen of dimensies zijn erin te onderkennen? Hoe kan het begrip waardigheid worden geoperationaliseerd naar de belevingswereld van de ex-gedetineerde?

In hoofdstuk 4 wordt de methode van onderzoek beschreven. Om een antwoord te geven op de hoofdvraag van dit onderzoek, wordt met een empirisch onderzoek de belevingen van ex-gedetineerden beschreven. In dit empirisch onderzoek wordt gebruik gemaakt van interviews. In dit onderzoek worden vier respondenten bevraagd. De interviews worden gebruikt als primaire bron en de navolgende deelvragen zijn hiervoor geformuleerd:

2a. Waarom is gekozen voor een kwalitatieve invalshoek voor dit onderzoek? Welke methode voor kwalitatief onderzoek en soort analyse worden er gebruikt voor dit onderzoek?

2b. Op welke manier krijgen de interviews operationeel vorm?

⁷ Een Exodus huis biedt met professionals en vrijwilligers opvang en begeleiding aan ex-gedetineerden en hun familieleden. Exodus heeft als doel de kansen van ex-gedetineerden op een geslaagde terugkeer in de samenleving te vergroten.

Hoofdstuk 5 beschrijft de resultaten en analyse van het empirisch onderzoek. Hierbij zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

<i>3a. Welke dimensies, kenmerken en aspecten van waardigheid worden ervaren door ex-gedetineerden? Wat of wie draagt bij dan wel doet afbreuk aan de waardigheid?</i>
<i>3b. Welke wezenlijke menselijke vermogens en factoren van waardigheid zijn te identificeren? Welke zijn aanwezig en welke ontbreken? Welke rol spelen deze vermogens?</i>
<i>3c. Op welke wijze kunnen christelijke thema's bijdragen aan de menselijke waardigheid?</i>

In hoofdstuk 6 wordt teruggeblikt op het onderzoek, worden resultaten geconfronteerd met het theoretisch kader en worden eventuele aanbevelingen geplaatst. De volgende deelvragen zijn geformuleerd:

<i>4a. Welke verbindingen en confrontaties zijn zichtbaar tussen de analyseresultaten en het theoretisch kader?</i>
<i>4b. Welke aanbevelingen en suggesties voor de praktijk kunnen worden gegeven?</i>
<i>4c. Welke beperkingen zijn er in dit onderzoeksproject en welke aanbevelingen voor vervolgonderzoek kunnen worden gegeven?</i>

1.5 Leeswijzer

De lezer wordt uitgenodigd om deze thesis hoofdstuk voor hoofdstuk te lezen. Hoofdstuk 1 presenteert de context van herstelrecht en beschrijft de probleem, doel- en vraagstelling van deze thesis. Hoofdstuk 2 gaat in op de relevante literatuur over herstelrecht en herstelbemiddeling en richt zich verder op de rol van het justitiepastoraat. Hoofdstuk 3 schetst een theoretisch kader van het begrip menselijke waardigheid. Hoofdstuk 4 bespreekt de methodische keuze voor het kwalitatieve onderzoek van deze thesis. Hoofdstuk 5 presenteert de onderzoeksresultaten en bespreekt de analyse. Hoofdstuk 6 confronteert de resultaten van het empirisch onderzoek met het theoretisch kader en poogt een antwoord te geven op de onderzoeksvragen.

2 Theoretisch kader van herstelrecht en herstelbemiddeling

*“Het klassieke strafrecht is gericht op het bestraffen van de dader. Herstelrecht of 'restorative justice' focust op 'herstel' van de aangerichte schade: op leedverwerking en materieel herstel bij slachtoffers, op schuldverwerking bij daders, en uiteindelijk ook op herstel van vertrouwen in samenlevingsverbanden bij de door het delict geschokte burgers.”
(Jonckheere, 2009)*

In dit hoofdstuk wordt in de eerste paragraaf een theoretisch kader van herstelrecht geschetst. In de daarop volgende paragraaf worden het begrip herstelbemiddeling en de rol van het justitiepastoraat besproken.

2.1 Theoretisch kader van herstelrecht

Deze paragraaf vormt een inleiding op het begrip herstelrecht. Het begrip herstelrecht is afgeleid van de in de internationale literatuur bekende term *restorative justice*. Niet voor iedereen dekt het begrip herstelrecht de lading van de term *restorative justice*. Zo betogen Dierx en Van Hoek dat met name het begrip van *justice* onvoldoende terug te vinden is in het begrip herstelrecht (2012, p. 41). Zeker in de laatste decennia heeft het begrip herstelrecht, ook in Nederland, veel aandacht gekregen. Derhalve zal in dit onderzoek de Nederlandse term 'herstelrecht' worden gehanteerd. Het begrip laat zich niet zo maar in één definitie vangen. Een veel gehanteerde definitie komt van Zehr en luidt:

“In a restorative system all parties involved are seen as stakeholders with legitimate needs; the victim requires reparation and restitution, the community needs guarantees of public safety, and the offender needs the opportunity to accept responsibility for the offense, repair the damage done, and be reintegrated into the community.” (2005, p. 78).

Het *United Nations Handbook of Restorative Justice* hanteert de volgende definitie:

“A restorative process is any process in which the victim and offender and, where appropriate, any other individuals or community members affected by a crime participate together actively in the resolution of matters arising from the crime, generally with the help of a facilitator.” (2006, p. 6).

In beide definities valt op dat herstelrecht geen statisch gegeven is, maar dat er sprake is van een proces tussen slachtoffer, dader en de samenleving. Alhoewel er bij de verschillende definities accentverschillen zijn, is er volgens Van Hoek en Slump in de literatuur eensgezindheid over drie cruciale kenmerken van herstelrecht (2011). Die kenmerken worden hier overgenomen:

I. Participatie staat centraal.

“Belanghebbenden worden zoveel mogelijk in het proces betrokken. Herstelrecht wordt dan ook gezien als een democratische en participatieve vorm van recht doen” (Van Hoek en Slump, 2011, p. 9).

II. Herstel staat centraal, zowel op materieel (*reparative*) als op belevingsniveau (*restorative*).

“Het herstellen van de balans (de balans van Vrouwe Justitia), die is verstoord door het delict, vindt plaats door het slachtoffer in de gelegenheid te stellen genoegdoening te krijgen, vragen te stellen en het gebeuren af te sluiten en verder te gaan met zijn/haar leven. De dader wordt in de gelegenheid gesteld verantwoordelijkheid te nemen en iets te goed maken ofwel via positieve herstellende activiteiten in plaats van via bewuste leedtoevoeging door de staat ofwel via negatieve punitieve interventies.” (Ibid).

III. De ervaringen, emoties, behoeften en eigen interpretaties van partijen staan centraal.

“Herstelrecht sluit daarom goed aan bij de belevingswereld van mensen, in tegenstelling tot de formele zakelijke ‘objectieve’ strafrechtelijke wereld die vaak deels onbegrijpelijk is voor gewone niet-juridisch onderlegde burgers.” (Van Hoek en Slump, 2011, p. 10).

Voorgaande kenmerken van herstelrecht roepen de vraag op in hoeverre herstelrecht het strafrecht vervangt dan wel als aanvulling kan worden gezien. Zowel het strafrecht als het herstelrecht pogen een antwoord te geven op de vraag hoe adequaat te reageren op een misdaad. Voor Claessen zijn het strafrecht en het herstelrecht niet noodzakelijkerwijs elkaars tegenpolen (2010, p. 476). Voor Claessen is de gedachte hierbij dat zowel straf als herstel erop gericht zijn om het door de misdaad geschonden evenwicht te herstellen (Ibid.). Dat neemt niet weg dat er ook duidelijke verschillen zijn. Bij het strafrecht ligt de nadruk op de gedachte dat de dader iets negatiefs verdient, terwijl bij herstelrecht er dominant wordt gekeken naar de behoefte van het slachtoffer. Van Hoek en Slump (2011) geven een goed overzicht van de verschillen tussen het strafrecht en het herstelrecht. Dit wordt als volgt in schema gebracht:

<i>Strafrecht</i>	<i>Herstelrecht</i>
Sterke initiërende en leidende rol voor publiekrechtelijke autoriteiten	Sterke initiërende en leidende rol voor burgers in behandeling van het delict
Hiërarchisch systeem	Horizontaal systeem
Dwang	Vrijwilligheid
Bij jeugd: gesloten deuren Bij volwassenen: openbaar	Meestal vertrouwelijkheid
Partijen participeren niet actief in het proces, maar worden (indirect) vertegenwoordigd door een juridisch professional (advocaat, OM)	Conflictpartijen participeren zelf actief in het proces
Neutraliteit rechter Partijdigheid aanklager (O.M.)	Neutraliteit bemiddelaar
Zwijgrecht en onschuldpresumptie	Verantwoordelijkheid nemende dader

Strafrecht	Herstelrecht
Individuele benadering met focus op de dader In jeugdstrafrecht: ouders van dader betrokken	Vaak systeembenadering (omgeving van beide partijen worden actief betrokken)
Nadruk op straffen: leed compenseren door bewust leed toe te voegen	Nadruk op herstel: schade herstellen door iets positiefs te doen
Top down gericht vonnissysteem	Bottom-up oplossingsgericht system
Nadruk op het verleden	Nadruk op de toekomst
Win – Lose karakter	Win – Win karakter

Tabel 2.1: Kenmerken van regulier strafrecht versus kenmerken van herstelrecht (Van Hoek en Slump, 2011, p. 10)

Met voorgaand overzicht hebben Van Hoek en Slump slechts uitersten willen weergeven en zien zij in de praktijk beide vormen naar elkaar toegroeien (2011, p. 10). Walgrave (2000) ziet in dit kader twee stromingen. De eerste stroming poogt zoveel als mogelijk gevallen aan het strafrechtstelsel te onttrekken. Maar zij laten het strafrechtstelsel verder ongemoeid, voor gevallen waarbij een vrijwillige afhandeling niet mogelijk is. Een tweede stroming vertegenwoordigt een ideaalbeeld van een totale vervanging van het strafrecht door het herstelrecht. Voor aanhangers van deze stroming mag het herstelrecht niet de 'uitwijkplaats' worden voor lichtere misdrijven en zijn zij vooral van mening dat het strafrecht als systeem geen oplossing biedt aan het probleem dat door de meeste misdrijven is ontstaan (Walgrave, 2000, pp. 40-41). Van Hoek en Slump presenteren een vergelijkbare indeling en zien de volgende drie modellen:

I. In het eerste model vormt herstelrecht onderdeel van de normale strafrechtelijke procedure. In een bepaalde fase van de procedure kan de zaak worden verwezen naar een bemiddelaar.

II. Het tweede model positioneert herstelrecht als een alternatief voor het gewone strafgeding. Wordt er een onderlinge overeenstemming bereikt, dan is punitief ingrijpen door de overheid overbodig. In de oudere literatuur kennen we dit als *diversion* ('rechtsomlegging').

III. In het derde model tenslotte wordt mediation gezien als een aanvulling op het strafproces. In deze variant, die gewoonlijk plaats heeft bij ernstige vormen van criminaliteit, wordt bemiddeling meestal toegepast nadat de strafrechter een eindoordeel over de zaak heeft geveld.” (Van Hoek en Slump, 2011, p. 3).

Voorgaande visies op hoe herstelrecht past binnen onze rechtsorde, laten zien dat deze discussie nog lang niet beslecht is. Het kan echter niet meer ontkend worden dat herstelrecht zowel qua frequentie als qua verschijningsvorm in Nederland fors is toegenomen (Van Hoek en Slump, 2011, p. 4). Op de vraag hoe herstelrecht is in te passen in onze rechtsorde, stelt Zehr:

“The Western criminal justice system’s approach to justice has some important strengths. Yet there is also a growing acknowledgement of this system’s limits and failures. Victims, offenders and community members often feel that justice does not adequately meet their needs. Justice professionals – judges, lawyers, prosecutors, probation and parole officers, prison staff – frequently express a sense of frustration as well. Many feel that the process of justice deepens societal wounds and conflicts rather than contributing to healing or peace. Restorative Justice is an attempt to address some of these needs and limitations”. (Zehr, 2002, p. 3.)

In het citaat van Zehr komt naar voren dat herstelrecht niet moet worden gezien als vervanging van het rechtssysteem, maar als een poging om de beperkingen van het rechtssysteem (deels) op te heffen. In het kader van deze thesis is het van belang vast te stellen dat herstelrecht niet exclusief geclaimd kan worden door alleen slachtoffers. Herstelrecht is een zaak van slachtoffers, daders en de gemeenschap. Het gaat primair om de behoeften van slachtoffers, daders en de gemeenschap, waaraan in het strafrecht niet zelden wordt voorbijgegaan (Claessen, 2010, p.478). Ook in het publieke debat is herstel in bepaalde verschijningsvormen van herstelrecht prominent aanwezig. Exemplarisch hiervoor is de documentairereeks over spreekrecht, die vanaf 5 september 2017 wekelijks te zien was op de Nederlandse TV. In dit programma volgt presentatrice Angela Groothuizen mensen die de pijnlijke confrontatie aangaan met de verdachte(n) en hun hart luchten tijdens dit belangrijke moment in hun leven. In één van de afleveringen komt Yvonne, een 47-jarige tankstation medewerkster, aan het woord. Yvonne neemt Angela mee in het traject. Haar relaas is als volgt op te tekenen:⁸

Yvonne werd binnen vier jaar tijd twee keer overvallen. De eerste keer met een vuurwapen en de tweede keer met een mes. Ze heeft tijdens beide overvallen doodsangsten uitgestaan en voor haar leven gevreesd. Dit heeft littekens achtergelaten op haar ziel. Vandaar dat Yvonne gebruik maakt van haar spreekrecht. “Ik wil de dader vertellen hoe hij mij beschadigd heeft voor het leven”. Angela volgt iedere stap die gezet wordt in het proces naar die ene grote belangrijke dag; de dag waarna de slachtoffers hopen het boek te sluiten en verder te kunnen met hun leven.

De afleveringen laten zien dat vaak moedige slachtoffers hun daders onder ogen willen zien en hun verhaal willen doen over het aangedane leed. Het laat aan andere kant ook zien dat het leed en de schade bij slachtoffers niet geheel wordt weggenomen, doordat bijvoorbeeld daders tijdens de zitting hun mond houden.

Wat zijn nu de behoeften van het primaire slachtoffer? Claessen (2010, p.479) maakt het volgende onderscheid:

I. Informatie. Slachtoffers hebben vaak vragen met betrekking tot de misdaad en de dader.

II. Hun verhaal vertellen. Slachtoffers vinden het belangrijk dat zij hun verhaal kunnen doen over het gebeurde en zij willen de omgeving en de dader duidelijk maken wat de dader hen heeft

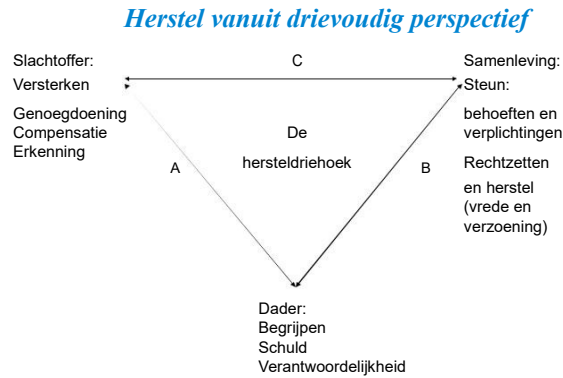
⁸ Groothuizen, A. (presentatrice). (2017, 5 september). Aflevering 1. In De Haaien (producer). Spreekrecht. Hilversum: RTL.

aangedaan en welke impact dit heeft op hun (dagelijkse) leven.

III. Controle. Niet zelden hebben slachtoffers het gevoel dat zij door het aangedane de controle over hun leven zijn kwijtgeraakt. Door slachtoffers actief te betrekken bij de oplossing van het uit misdaad ontstane conflict, kan iets van het gevoel van controle bij hen terugkeren.

IV. Compensatie. Slachtoffers hebben in regel behoefte aan herstel van de kant van de dader. Dit kan in de vorm van een financiële compensatie, maar ook het erkennen van schuld en het tonen van oprecht berouw kunnen een belangrijke rol spelen.

In de casus Yvonne uit de hier eerder genoemde aflevering van de TV documentaire Spreekrecht, zijn de eerste twee punten ingevuld. Yvonne is geïnformeerd over de voortgang van de strafzitting en zij heeft haar verhaal kunnen doen tijdens de zitting. Zij voelde zich uiteindelijk onvoldoende 'gecompenseerd' doordat de daders geen enkele blijk gaven van schuld en berouw. De daders namen, in de ogen van het slachtoffer, geen verantwoordelijkheid voor de gevolgen van hun daad en daarmee kan volgens Claessen een secundaire victimisatie ontstaan: "slachtoffers worden niet met respect behandeld door hun daders en vervolgens worden zij ook niet serieus genomen door de overheid" (2010, p. 479). Doordat de dader geen schuld erkent en geen berouw toont, kan het slachtoffer achterblijven met een wrang schuldgevoel. Niet zelden voelen slachtoffers zich zelfs schuldig aan de hen aangedane misdaad. Heb ik misschien toch aanleiding gegeven? Of had ik op die plek 's avonds niet alleen moeten lopen? Dit kan het verwerken van het ontstane leed door de misdaad voor het slachtoffer bemoeilijken. Uit de eerder genoemde definities van herstelrecht van onder andere Zehr en de door Van Hoek en Slump genoemde drie cruciale kenmerken van herstelrecht, komt ondubbelzinnig naar voren dat een actieve participatie van daders onontbeerlijk is in het herstelrecht. In het herstelrecht moeten de behoeften van daders ook erkend worden en moeten de daders uitgenodigd worden om "de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor de negatieve gevolgen van hun gedrag jegens het slachtoffer en de gemeenschap, en wel door de hen veroorzaakte schade zoveel mogelijk ongedaan te maken en (symbolisch) te herstellen." (Claessen, 2010, p. 479). Voor Van Hoek en Slump is het zaak om in het herstelrecht aandacht te houden voor de drie perspectieven van slachtoffers, daders en gemeenschap (2011, p. 12). Het is de kunst van het balanceren tussen deze perspectieven en kan als volgt schematisch worden weergegeven:

Figuur 2.1: Hersteldriehoek: herstel vanuit een drievoudig perspectief (Van Hoek en Slump, 2011, p. 13)

Zonder het slachtofferperspectief en het perspectief van de samenleving te veronachtzamen, is voor deze thesis gekozen om het daderperspectief verder te exploreren. Om te komen tot een evenwichtige invulling van de 'hersteldriehoek', is het noodzakelijk om ruimte te creëren voor persoonlijke schuldverwerking bij daders (Neys, 2001, p. 406). Voor Neys is dit, zoals hij dit noemt, zelfherstel vooral bij daders van zware delicten van belang omdat “het besef van hun verantwoordelijkheid samengaat met een sterk verminderde ervaring van zelfwaarde” (2001, p. 407). Een actieve participatie van daders bij herstelbemiddeling en het erkennen van schuld is voor veel daders een langdurig en moeizaam proces. Voor Neys is het dan ook een recht van de dader om tijdens de detentie zijn of haar persoonlijke schuld onder ogen te zien en er iets aan te kunnen doen (2001, p. 406).

2.2 Herstelbemiddeling in de praktijk en de rol van herstelgericht pastoraat

In de voorgaande paragraaf is een globaal perspectief geschetst van het begrip herstelrecht en de mogelijke complexiteit van herstelbemiddeling. Op welke wijze kan een dader, veelal nog gedetineerd, een slachtoffer compenseren voor het aangedane leed? Het is een vraag die vanuit verschillende invalshoeken beantwoord kan worden. Zo zal deze vraag vanuit de juridische discipline worden bekeken naar de feitelijke of materiële compensatie van het slachtoffer. Volstaat de compensatie met een excuus van de dader aan het slachtoffer of is de dader een geldbedrag verschuldigd aan het slachtoffer? Is het slachtoffer voldoende gecompenseerd als de strafmaat in de ogen van het slachtoffer hoog genoeg is? Vanuit een theologisch perspectief zal ook worden gekeken naar immaterieel herstel, waarbij theologische begrippen als zonde en vergeving centraal staan.

Herstelbemiddeling roept de prangende vraag op of herstel kan plaatsvinden zonder dat het slachtoffer de dader, de daad of het misdrijf vergeeft. En kan herstel plaatsvinden zonder dat de dader de schuld naar het slachtoffer bekent en openlijk berouw toont? In de laatste jaren is er een

aantal initiatieven ontplooid om in het kader van herstelbemiddeling slachtoffers en daders daadwerkelijk fysiek bij elkaar te brengen.⁹ Dit is echter veelal niet mogelijk, omdat enerzijds slachtoffers hiertoe psychisch niet in staat zijn en anderzijds daders niet altijd kunnen of willen meewerken. In dit kader wordt het begrip ‘herstelgerichte detentie’ gebruikt. Het komt voort uit het besef dat herstelgerichte activiteiten pas een reële kans krijgen als het detentieklimaat zelf op herstel wordt afgestemd (Jonckheere, 2009). Herstelgerichte detentie impliceert een penitentiair systeem waarbinnen gedetineerden verantwoordelijkheid voor hun daden kunnen nemen. Tevens wordt van gedetineerden verwacht dat zij nadenken over het herstel van de verstoorte relatie met zichzelf, het slachtoffer en de samenleving (Jansen, 2004). Hiervoor wordt een detentieklimaat gecreëerd waarbinnen voldoende activiteiten worden aangeboden die gericht zijn op bewustwording bij gedetineerden over de verschillende aspecten van dader- en slachtofferschap. En daarnaast zal het personeel van de inrichtingen voldoende geëquipeerd moeten zijn om gedetineerden de vaak lastige beweging naar schadeherstel te kunnen laten maken (Jonckheere, 2009, pp. 213-214).

Het justitiepastoraat is volgens Jonckheere gericht “op ultieme 'bevrijding' van mensen in detentie” (2009, p. 214). Herstelbemiddeling en het justitiepastoraat vormen, volgens Jonckheere, een natuurlijke alliantie (ibid.). Voor Eerbeek en Van Iersel ligt de eigenheid van het justitiepastoraat, naast 'vrijheid en bevrijding', 'herstel van leven' en 'koninkrijk van God', voor een belangrijk deel in de theologisch gefundeerde visie op de 'onvervreembare' waardigheid van de mens. Ieder mens heeft waardigheid en deze is verankerd in de relatie van de mens met God. Hieruit volgt dat een gedetineerde te allen tijde zijn/ haar relatie met God behoudt, ook al is de misdaad nog zo groot. Dit betekent niet dat waardigheid niet geschonden kan worden. Zo kan een dader met een misdrijf de menselijk waardigheid van een slachtoffer schenden en daarmee is ook de eigen waardigheid van de dader geschonden (Eerbeek en Van Iersel, 2009, p. 174). Daders zijn vaak slachtoffer geweest van een misdrijf in het verleden en zijn van slachtoffer tot dader geworden. Erkenning van het 'slachtoffer-zijn' kan voor veel daders een eerste stap zijn in het schuldbeustzijn. De eigenheid van het justitiepastoraat bestaat in het herkennen en erkennen van de geschonden waardigheid van gedetineerden. Gedetineerden zijn meer dan daders en blijven ondanks de begane misdaden kinderen van God. Voor Eerbeek en Van Iersel betekent dit dat een dader “als persoon in een onverbreekbare relatie staat met God, die de dader waardigheid schenkt en in relatie stelt tot anderen, die kinderen van dezelfde Vader zijn” (2009, p. 173).

Voor justitiepastores¹⁰ zijn thema's als schuld, zonde, vergeving, redding en verlossing

⁹ Onder andere worden deze initiatieven ontplooid door Slachtoffer in Beeld. Zie ook www.slachtofferinbeeld.nl.

¹⁰ Waar binnen dit onderzoek worden gesproken over justitiepastoraat of justitiepastores, wordt bedoeld het justitiepastoraat of justitiepastores met een christelijke signatuur.

bekende thema's. Maar kan het justitiepastaat hiermee ook een (exclusieve) claim leggen op herstelbemiddeling in de penitentiaire inrichtingen? Het is voor veel justitiepastores niet altijd vanzelfsprekend om al te diep in te gaan op het delict. Zij richten zich liever op de behoefte aan vergeving en het verlangen op een nieuwe kans (Elshof, 2010). Dit roept de vraag op hoe justitiepastores het voor herstelbemiddeling belangrijke perspectief van waardigheid kunnen inbrengen. Eerbeek en Van Iersel betogen dat “deze oriëntatie op deze waardigheid door de grote problematiek van de doelgroep voor justitiepastores vaak een moeizaam proces is.” (2009, p. 176). De thematiek rondom het ter sprake brengen van de menselijke waardigheid als belangrijk kernthema binnen het proces van herstelbemiddeling, is voor veel justitiepastores onontgonnen terrein. Voor Jonckheere is bij herstelbemiddeling een meerzijdige partijdigheid een voorwaarde (2009, p. 261). Zowel het belang van de slachtoffers als die van daders dienen binnen een herstelbemiddelingsgesprek expliciet aan de orde te komen. Zolang dit meerzijdige perspectief wordt gerespecteerd, kan in gesprekken met daders en slachtoffers, direct of indirect, een bijdrage worden geleverd aan herstel (Jonckheere, 2009). Herstelbemiddeling is een proces en kan niet worden afgedaan met het eenmalig maken van een excuus. Het is dan ook beter om te spreken van 'herstel bemiddelen' als werkwoord. In een herstelbemiddelingsgesprek is het relationeel aspect van groot belang. Er is voor alle betrokkenen in een herstelbemiddelingsgesprek sprake van het aangaan van relaties en het nemen van verantwoordelijkheid. Voor de justitiepastor betekent dit dat in een herstelbemiddelingsgesprek met een dader, de justitiepastor de dader stap voor stap bewust maakt van de relatie tussen de dader en het slachtoffer. Dit is geen gemakkelijk proces. Gedetineerden hebben de neiging om de eigen schuld te relativiseren en zichzelf vooral te zien als slachtoffer (Elshof, 2010, p. 129). Justitiepastores zullen hierbij daders moeten erkennen in hun slachtofferschap en tegelijkertijd daders bewust moeten maken van hun aangedane leed bij slachtoffers. Voor justitiepastores is het delict geen vanzelfsprekend onderwerp in gesprekken met gedetineerden. Elshof hierover: “kennelijk kan binnen het pastoraat over schuld en vergeving worden gesproken zonder dat het delict ter sprake hoeft te komen” (2010, p. 15). Het gevolg is dat hiermee ook de schuld wordt losgekoppeld van het misdrijf.

Justitiepastores zijn mede gezien hun wettelijke basis¹¹ in de positie om een bijdrage te leveren aan herstelgerichte detentie. Volgens Jonckheere biedt het takenpakket van de justitiepastores voldoende aanknopingspunten en neemt schuldverwerking bij herstelbemiddeling een centrale plaats in (2009, pp. 217-218). Bij schuldverwerking gaat het om verantwoordelijkheid

11 Artikel 6, lid 1 van de Grondwet luidt: “Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.”

nemen op het 'diepste' niveau. Voor Jonckheere is innerlijke heling alleen mogelijk door het verzamelen van krachten op het wezenlijke of 'diepste' niveau (2009, p. 218). Het zijn noodzakelijke krachten om een eerste stap te kunnen zetten met schuldverwerking, ook al toont de ander (nog) niet de bereidheid om een stap te zetten. Het nemen van verantwoordelijk op het 'diepste' niveau biedt hulp om het vermogen te ontwikkelen om te incasseren als de ander nog niet toe is aan het vergeven van de daad. Alleen dan kan er ruimte ontstaan voor schuldgevoelens en kan er een besef van schuld ontstaan. Elshof merkt op dat schuldverwerking en vergeving niet kan plaatshebben zonder ook het delict te bespreken (2010, p. 16). Binnen het justitiepastoraat moet men tevens opmerkzaam blijven op het gegeven dat de aanwezigheid van schuldgevoelens niet altijd gepaard gaat met hevige emoties. Ook kan het zijn dat de aanwezigheid van schuldgevoelens niet altijd duidt op het besef van de feitelijke schuld of het aangedane leed bij een slachtoffer (Jonckheere, 2009, pp. 221-220). Voor Jonckheere kunnen deze gevoelens ook betrekking hebben op de eigen persoon: “naar het pijnlijk verlies van respect in de ogen van anderen en van eigenwaarde in de zelfbeleving” (209, p. 222). Hier is er dan meer sprake van een gevoel van schaamte dan van een schuldgevoel. Ook komt het niet zelden voor dat gedetineerden een schuldgevoel ontwikkelen richting de eigen omgeving als familie en vrienden, zonder zich in feite te bekommeren om het slachtoffer. Het is voor de justitiepastor goed om oog te hebben voor deze verschillende dimensies, alhoewel de vraag opgeworpen kan worden of elke vorm van het ontwikkelen van schuldgevoel bij gedetineerden niet een goede eerste stap is bij schuldverwerking.

In deze en voorgaande paragraaf is een theoretisch kader geschetst van het begrip herstelrecht, herstelbemiddeling als praxis en de rol van de justitiepastor bij herstelbemiddeling. Voor dit onderzoek is gekozen om het daderperspectief binnen het proces van herstel nader te exploreren. Binnen herstelbemiddeling speelt de menselijke waardigheid een belangrijke rol (Eerbeek en Van Iersel, 2009, p. 174). Bij een misdaad is niet zelden de waardigheid van zowel het slachtoffer als de dader in het geding. In dit onderzoek wordt de menselijke waardigheid vanuit het perspectief van de dader nader onderzocht. Het volgende hoofdstuk schetst een theoretisch kader van de menselijke waardigheid.

3 Theoretisch kader van het begrip waardigheid

“Uitspraken over de eigen menselijke waardigheid zijn immers meteen ook uitspraken over de geschonden menselijke waardigheid van het slachtoffer. Het opeisen van rechten voor zichzelf houdt tegelijk ook een oordeel in over de eigen misdaad.”

(Neys, 2016).

In het vorige hoofdstuk zijn de begrippen 'herstelrecht', 'herstelbemiddeling' en de rol van het justitiepastoraat binnen de context van herstelbemiddeling besproken. In dit derde hoofdstuk wordt het begrip 'waardigheid' van een theoretisch kader voorzien. Het hoofdstuk poogt tevens een antwoord te geven op deelvraag 1c van dit onderzoek: *Wat wordt verstaan onder het begrip waardigheid en welke perspectieven, lagen of dimensies zijn er te onderkennen? Hoe kan het begrip waardigheid worden geoperationaliseerd naar de belevingswereld van de ex-gedetineerde?* In paragraaf 3.1 wordt het begrip menselijke waardigheid¹² ingeleid. In paragraaf 3.2 wordt waardigheid vanuit een drietal invalshoeken beschreven. In de laatste paragraaf, 3.3, wordt de toepassing van het theoretisch kader voor dit onderzoek beschreven.

3.1 Inleiding op het begrip waardigheid

De betekenissen van het begrip waardigheid hebben hun wortels in de antiek Romeinse samenleving en komen overeen met het Latijnse begrip *dignitas*. Brems en Vrielink (2009) benadrukken dat de betekenis door de eeuwen heen sterk is veranderd. In het oude Rome had het begrip *dignitas hominis* verschillende dimensies. In politiek opzicht werd het begrip *dignitas* voorbehouden om te verwijzen naar vooraanstaande publieke figuren of hoogwaardigheidsbekleders. Sociaal gezien had het begrip betrekking op de plaats van een persoon in de samenleving. In dat opzicht werd het begrip eerder gehanteerd als status binnen de samenleving of als criterium voor een hiërarchisch onderscheid dan als universeel moreel beginsel (Brems en Vrielink, 2009, p. 7). Niet iedereen was gelijk in waardigheid en de betekenis van het begrip was vooral een 'demarcatiebegrif' (Ibid.).

Menselijke waardigheid is één van de kernbeginselen van de katholieke sociale leer. Uitdrukkelijk komt de menselijke waardigheid naar voren in de encycliek *Rerum novarum* van Paus Leo XIII en in de pastorale constitutie *Gaudium et Spes* van het Tweede Vaticaans Concilie. Voor de christenen zijn alle mensen geschapen naar Gods evenbeeld en ontleen hieraan een onlosmakelijke

12 In deze thesis wordt geen onderscheid gemaakt tussen de begrippen menselijke waardigheid en waardigheid.

waardigheid. Wie het Nederlands woordenboek van *Van Dale* openslaat en zoekt naar het begrip waardigheid, vindt daar dat het gaat om:

1. edelheid, grootheid;
2. aanzienlijke betrekking;
3. valentie (chemie).¹³

Voor Van Eijk heeft de eerste betekenis betrekking op een hoedanigheid die achting en respect verdient en de tweede betekenis heeft te maken met een ambt of functie en daaraan verbonden eer en aanzien (2013, p. 80). Voor beide betekenissen lijkt het te gaan om het toekennen van een waarde. Het roept de niet onbelangrijke vraag op of waardigheid altijd onverkort aanwezig is of dat menselijke waardigheid ook geschonden kan worden. Van Eijk maakt in dit kader een onderscheid tussen contingente en inherente toekenning (2013, pp. 80-81). Bij een contingente toekenning is er sprake van voorwaardelijke toekenning van waarde op sociale of culturele gronden. De contingente waardigheid is relatief en gerelateerd aan een ander met meer of minder waardigheid. De waardigheid valt te verwerven, maar kan ook verloren worden. De basis van de contingente waardigheid ligt in de vrijheid en autonomie van de mens. Daarentegen is inherente waardigheid universeel en altijd aanwezig en is volgens Van Eijk “een superlatief die niet te overtreffen of te verzwakken is.” (2013, p. 81). Het is een niet onbelangrijke tweedeling als er wordt gesproken over menselijke waardigheid en relevant voor de vraag of de waardigheid van ex-gedetineerden geschonden kan worden dan wel of deze waardigheid te allen tijde als inherente waardigheid onvoorwaardelijk en ongeschonden aanwezig is.

Inherente waardigheid kan volgens Van Eijk vanuit de volgende drie perspectieven worden gemotiveerd (2013, p. 81):

1. de logocentrisch-natuurrechtelijke, waar de menselijke waardigheid gerelateerd wordt aan het bezit van verstand;
2. de theocentrische, waar de menselijke waardigheid gerelateerd wordt aan God;
3. de antropocentrische waar de waardigheid wordt gerelateerd aan vrijheid en autonomie van de mens.

Bocken wijst op een dilemma in het spreken over waardigheid. Menselijke waardigheid onttrekt zich noodgedwongen aan iedere bepaling, waardoor zij niet in een argumentatief discours ingezet kan worden. Door menselijke waardigheid toch in een argumentatief discours te plaatsen verliest zij haar onvoorwaardelijke karakter (Bocken, 2006, p. 14). Dit dilemma grijpt terug naar een wijsgerig vraagstuk of de menselijke waardigheid wel geschonden kan worden. Het is Immanuel Kant geweest die de menselijke waardigheid (*Würde*) heeft gearticuleerd als menselijk

¹³ De derde scheikundige betekenis (valentie) is hier irrelevant en wordt daarom buiten beschouwing gelaten.

onherleidbaar (Bocken, 2006, p. 13). Dit betekent dat “wat de mens ook doet of denkt, alleen al door zijn bestaan als redelijk wezen er iets in de mens is dat geacht en beschermd moet worden, ook wanneer nauwelijks nog andere redenen te noemen zijn om die achting toe te kennen.” (Ibid.). De *Menschenwürde* staat buiten elke discussie en kan niet worden afgezet tegen andere 'zaken' en behoort in de ogen van Kant tot het fundament van het morele handelen. Hiermee is menselijke waardigheid onherleidbaar en onlosmakelijk verbonden met het mens-zijn en kan in deze visie niet ontnomen worden. Van Eijk maakt daarentegen bij het begrip 'mens' een onderscheid tussen enerzijds een persoonlijk en concreet mens en anderzijds een onpersoonlijk en abstract mens (2013, pp. 91-94). De onpersoonlijke en abstracte mens ontleent in lijn met de visie van Kant een onherleidbare en niet te verbreken menselijke waardigheid. De persoonlijke en concrete mens kan worden gezien als een subject en is handelings- en wilsbekwaam. De mens staat in relatie tot anderen en weet onderscheid te maken tussen goed en kwaad en kan door anderen aangesproken worden op zijn of haar gedrag of handelen.

Aan menselijke waardigheid kan zowel een normatieve als een descriptieve dimensie worden toegekend. Met nadruk wordt hier betoogd dat het niet een keuze is voor één van beide. Menselijke waardigheid is normatief onherleidbaar en onlosmakelijk verbonden aan het 'mens zijn' en kan derhalve niet ontnomen worden. Menselijke waardigheid is descriptief als het gaat om het morele handelen en het gedrag van mensen. In dat gedrag wordt volgens Van Eijk uiting gegeven aan “respect en eerbied ten opzichte van de waardigheid van zichzelf en van de ander” (2006, p. 92). Mensen kunnen zich ten opzichte van anderen zodanig uiten of gedragen dat de waardigheid van die andere mens beschadigd, aangetast, gekwetst of geschonden kan worden (Ibid.). Het voorgaande laat zien dat het begrip 'waardigheid' zich niet laat vangen in één definitie of beschrijving.

3.2 Nader begrip van waardigheid

In het kader van dit onderzoek is gekozen om waardigheid niet nader te beschouwen vanuit de eerder door Van Eijk besproken tweedeling tussen contingente en inherente toekenning van waardigheid, maar voor een meer gangbare driedeling. Allereerst wordt waardigheid beschreven vanuit een juridisch perspectief (§3.2.1). Hierin spelen de juridische basis en de mensenrechten een belangrijke rol. Dit perspectief kent met name een sterke ontwikkeling in de twintigste en eenentwintigste eeuw in wetten en verdragen. Vervolgens wordt waardigheid vanuit een antropologische invalshoek bekeken (§3.2.2). Bij dit perspectief is het uitgangspunt dat de mens autonomie en vrijheid bezit om een waardig bestaan op te bouwen en spelen de menselijke vermogens een belangrijke rol. Tenslotte wordt waardigheid gezien vanuit een theologisch

perspectief (§3.2.3). Bij dit laatste perspectief is de menselijke waardigheid onlosmakelijk verbonden met de relatie met God.

3.2.1 Waardigheid als mensenrecht: een juridisch perspectief

Als er wordt gesproken over het begrip waardigheid in de context van herstelrecht en herstelbemiddeling, dan kan dat niet zonder ook de rechten van de mens in de mond te nemen. Het eerste constitutionele gebruik van het begrip menselijke waardigheid vindt men in de grondwetten van respectievelijk Mexico, Finland, Portugal, Ierland en verschillende Latijns-Amerikaanse landen (Brems en Vrielink, 2009, p. 9). Bij het gebruik van het begrip menselijke waardigheid in nationale grondwetten kan een onderscheid gemaakt worden tussen het gebruik ervan voor de Tweede Wereldoorlog en het gebruik ervan na die tijd. Alhoewel de redenen, volgens Brems en Vrielink, om het begrip menselijke waardigheid destijds op te nemen in deze grondwetten varieerden, dateren de eerste verwijzingen naar het begrip ‘menselijke waardigheid’ uit de jaren 30 van de twintigste eeuw (2009, p. 10). Niet zelden speelden hier socialistische motieven een belangrijke rol. In deze landen werd menselijke waardigheid overwegend gebruikt in verband met arbeidersrechten en sociaaleconomische rechten in het algemeen (Ibid.). Dit kan worden gezien als een reactie op het kapitalisme. Na de Tweede Wereldoorlog maakte het begrip menselijke waardigheid een sterke opkomst door als reactie op de gruweldaden en nam de internationale gemeenschap het initiatief om de rechten van de mens positiefrechtelijk¹⁴ vast te leggen. Dit week sterk af van de visie op het gebruik van het begrip van voor de Tweede Wereldoorlog, waar de nadruk lag op een meer ethisch en filosofisch gebruik van het begrip. Van een gezamenlijk gedragen definitie en bindende vastlegging was geen sprake in die tijd. Na de Tweede Wereldoorlog diende het begrip meer en meer als één algemene grondslag voor een wettelijk (internationaal) kader en een algemeen bindende verklaring van de rechtenverklaringen. Voor Brems en Vrielink had deze traditiebreuk te maken met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog zelf (2009, p. 11). De zoektocht naar een verregaande codificering van de rechtenverklaringen moet dus gezien worden als een poging om flagrante schendingen van de menselijke waardigheid in de tweede wereldoorlog in de toekomst te voorkomen.

Dit resulteerde in een aantal belangrijke internationaalrechtelijk rechtsverdragen, waarvan het *Handvest van de Verenigde Naties* (VN) uit 1945 en de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (UVRM) uit 1948 het meest invloedrijk zijn op gebied van menselijke waardigheid. In de preambule van het Handvest van de VN wordt de waardigheid van de mens gehanteerd als één

14 Rechtsfilosofisch uitgangspunt dat er altijd een wet aan ten grondslag moet liggen.

van de na te streven grondslagen van de VN. De preambule stelt:

“WIJ, DE VOLKEN VAN DE VERENIGDE NATIES, VASTBESLOTEN: komende geslachten te behoeden voor de gesel van de oorlog, die tweemaal in ons leven onnoemelijk leed over de mensheid heeft gebracht, en opnieuw ons vertrouwen te bevestigen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en de waarde van de menselijke persoon, in gelijke rechten voor mannen en vrouwen, alsmede voor grote en kleine naties, en ... Dienovereenkomstig hebben onze onderscheiden regeringen, door tussenkomst van hun in de stad San Francisco bijeengekomen vertegenwoordigers, die hun volmachten hebben overgelegd, welke in goede orde zijn bevonden, overeenstemming bereikt over dit Handvest van de Verenigde Naties en richten zij hierbij een internationale organisatie op, die de naam zal dragen van de Verenigde Naties. ”¹⁵

In de preambule van de VN is waardigheid niet inhoudelijk beschreven, maar heeft de preambule de intentie om waardigheid allereerst internationaal en verenigd in de VN te borgen.

In de verdragen van het UVRM wordt het begrip tweemaal in de preambule en in de artikelen 1, 22 en 23 gebruikt. In de preambule van de UVRM staat:

“Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en van de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld;
Overwegende, dat terzijdestelling van en minachting voor de rechten van de mens geleid hebben tot barbaarse handelingen, die het geweten van de mensheid geweld hebben aangedaan en dat de komst van een wereld, waarin de mensen vrijheid van meningsuiting en geloof zullen genieten, en vrij zullen zijn van vrees en gebrek, is verkondigd als het hoogste ideaal van iedere mens;
Overwegende, dat het van het grootste belang is, dat de rechten van de mens beschermd worden door de suprematie van het recht, opdat de mens niet gedwongen worden om in laatste instantie zijn toevlucht te nemen tot opstand tegen tirannie en onderdrukking;
Overwegende, dat het van het grootste belang is om de ontwikkeling van vriendschappelijke betrekkingen tussen de naties te bevorderen; Overwegende, dat de volkeren van de Verenigde Naties in het Handvest hun vertrouwen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en de waarde van de mens en in de gelijke rechten van mannen en vrouwen opnieuw hebben bevestigd, en besloten hebben om sociale vooruitgang en een hogere levensstandaard in groter vrijheid te bevorderen; ...”¹⁶

De preambule spreekt over een 'inherente waardigheid' als onvervreembaar recht voor alle mensen. Hiermee doet het met name een oproep aan de gemeenschap voor vrijheid en gelijkheid in de wereld, zonder deze begrippen nader te omschrijven. Het grijpt vervolgens terug naar de gruwelijkheden in het verleden om deze oproep te legitimeren. De preambule is opgesteld en gericht, in aansluiting op het Handvest van de VN, aan staten. Dit om hen te helpen om via het rechtssysteem, de rechten van de mens en de menselijke waardigheid te beschermen. De preambule

¹⁵ Unric (2017). Geraadpleegd op 11 januari 2017, van www.unric.org.

¹⁶ College Rechten voor de Mens. Geraadpleegd op 24 november 2016, van www.mensenrechten.nl.

krijgt een vervolg op 10 december 1948, waar de de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (AVVN) de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM)¹⁷ als resolutie aangenomen heeft en bevat 30 artikelen. Het begrip 'waardigheid' wordt in de volgende artikelen van de UVRM genoemd:

“Artikel 1: Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen;
Artikel 22: Een ieder heeft als lid van de gemeenschap recht op maatschappelijke zekerheid en heeft er aanspraak op, dat door middel van nationale inspanning en internationale samenwerking, en overeenkomstig de organisatie en de hulpbronnen van de betreffende Staat, de economische, sociale en culturele rechten, die onmisbaar zijn voor zijn waardigheid en voor de vrije ontplooiing van zijn persoonlijkheid, verwezenlijkt worden;
Artikel 23, lid 3: Een ieder, die arbeid verricht, heeft recht op een rechtvaardige en gunstige beloning, welke hem en zijn gezin een menswaardig bestaan verzekert, welke beloning zo nodig met andere middelen van sociale bescherming zal worden aangevuld.”¹⁸

In het verlengde van de preambule bepaalt artikel 1 dat alle mensen vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren worden en wordt het begrip 'waardigheid' ook hier niet verder inhoudelijk uitgewerkt. De artikelen 22 en 23, lid 3 van het verdrag gaan daarentegen specifiek over de sociale, culturele en economische rechten in het verdrag. Deze artikelen richten zich op het recht van een ieder op maatschappelijke zekerheid en het recht op de toegang tot onder andere hulpbronnen die onmisbaar zijn voor waardigheid om hiermee zichzelf vrij te kunnen ontplooiën. Voor Van Eijk vormen de artikelen een normstelling die als uitgangspunt dient voor de gelijkheid in waardigheid die een ieder toekomt. Hij ziet het verdrag als een opsomming van diverse afzonderlijke rechten op menselijke waardigheid, maar zonder dat er in feite sprake is van een juridisch recht op menselijke waardigheid (2013, p. 115). Hetgeen ook niet zonder kritiek is gebleven. Door de relatie tussen mensenrechten, waardigheid en persoon te negeren, staat het verdrag, zo is de kritiek, meer in het teken van het vervullen van wensen dan dat het een bijdrage levert aan het borgen van de menselijke waardigheid (Ibid.). Voor Brems en Vrielink dienen de verwijzingen naar het begrip ‘menselijke waardigheid’ in de preambule en in de genoemde artikelen van de UVRM als “een beginsel voor een algemene grondslag voor de mensenrechten en als interpretatief principe bij die rechten ...” (2009, p. 13). Zij wijzen erop dat er in veel grondwetten uit die tijd gekozen is voor een metafysische grondslag voor (mensen)rechten, in de vorm van menselijke waardigheid, als reactie

17 College Rechten voor de Mens. De UVRM is de eerste internationale bevestiging van de universaliteit van mensenrechten. Alle mensenrechten zijn universeel, wat betekent dat mensenrechten gelden voor ieder mens op de wereld. De UVRM is, als resolutie aangenomen door de AVVN, niet als zodanig juridisch bindend. Omdat in de loop der jaren steeds naar de UVRM is verwezen in andere instrumenten wordt tegenwoordig algemeen aangenomen dat een groot deel van de inhoud van de UVRM deel uitmaakt van het internationale gewoonterecht, en daarmee juist wel juridisch bindend is. Geraadpleegd op 24 november 2016, van www.mensenrechten.nl.

18 College Rechten voor de Mens. Geraadpleegd op 24 november 2016, van www.mensenrechten.nl.

op de flagrante schendingen van de mensenrechten van de Tweede wereldoorlog. Verder zien zij politiek-strategische motieven die het destijds onmogelijk maakten om het begrip 'menselijke waardigheid' specifiek te omschrijven. Tussen de staten bestonden (en bestaan) grote culturele en ideologische verschillen over de verhouding tussen staat en individu en het multi-interpretabele concept van menselijke waardigheid (Ibid). Het hoogst haalbare resultaat was een open beschrijving van het begrip 'menselijke waardigheid' in het verdrag. Het resultaat kan dan worden omschreven als een minimale juridische grondslag en is door Cohen als volgt omschreven: “*aims to avoid imposing unnecessary hurdles on accepting an account of human rights (and justice), by intolerantly tying its formulation to a particular ethical tradition*” (2010, p. 347).

In een poging om het begrip 'menselijke waardigheid' juridisch nader te omschrijven wordt aangesloten bij de gedachtelijn van Van Eijk, die bij het begrip vanuit juridisch perspectief de nadruk legt op het respecteren van een bepaalde juridische afdwingbare ondergrens (2013, p. 149). Van Eijk wijst in dit kader op een te garanderen minimumstandaard en als wezenlijke elementen van die ondergrens noemt hij (Ibid.):

1. verzorging met biologisch noodzakelijke bestaansmiddelen;
2. vrij zijn van sterke, voortdurende pijn;
3. vrijheid;
4. (zelf)respect.

Er is vanuit diverse kanten, onder andere door Bronkhorst (2001), kritiek geuit op de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*, omdat de artikelen onvoldoende rekening houden met de culturele verschillen in de wereld. Zo zullen de minimale bestaansmiddelen in Europa hoger liggen dan in Afrika, zonder dat hiermee direct gezegd kan worden dat er in Afrika geen waardig bestaan opgebouwd kan worden. Eenzelfde betoog kan gehouden worden over het aspect vrijheid. In de wereld bestaan forse verschillen als het gaat om minimale vrijheden.

3.2.2 Waardigheid als menselijke vermogens: een antropologisch perspectief

In het spreken over het begrip waardigheid biedt Nussbaum een voor dit onderzoek relevante visie. Zij beschrijft waardigheid vanuit een antropologische invalshoek. Nussbaum doet dit aan de hand van zogeheten *capabilities* (vaardigheden of vermogens), waarbij Nussbaum een universele lijst heeft opgesteld van tien menselijke vermogens voor een volwaardig leven (2011). Deze menselijke vermogens staan aan de basis van een rechtvaardige mondiale samenleving, waarin de waardigheid van de wereldburgers centraal staat. Nussbaum hanteert een lijst met de volgende tien menselijke vermogens:

1. leven en levensduur	leven van normale lengte leiden;
2. lichamelijke gezondheid	goede gezondheid, adequate voeding en huisvesting;
3. lichamenlijk integriteit	vrij bewegen en leven zonder geweld;
4. zintuiglijke waarneming	voorstellingsvermogen en gedachten, onderwijs te genieten;
5. gevoelens en emoties	te kunnen hechten aan dingen en mensen;
6. praktische rede	voorstelling van goede en kritische reflectie over eigen levensplanning;
7. sociale banden	inlevingsvermogen, zich om anderen bekommeren en vreedzaam leven met anderen;
8. andere biologische soorten erkennen	met dieren, planten, natuur te leven;
9. spelen	genieten, lachen en recreëren;
10. controle over je omgeving	politieke participatie, arbeid en materieel bezit.

De vermogensbenadering of *capabilities approach* gaat uit van de notie dat mensen de kans moeten krijgen om zich op hun eigen wijze te ontwikkelen zolang ze anderen geen kwaad doen. De vermogensbenadering benadrukt daarin de aspecten respect, rechtvaardigheid (in termen van gelijke rechten) en menselijke waardigheid. Rechtvaardigheid heeft te maken met de kansen die mensen krijgen om hun vermogens te ontwikkelen en om hiermee een waardig leven te hebben. Nussbaum heeft deze benadering samen met de bekende Indiase econoom en filosoof Sen ontwikkeld.

Nussbaum en Sen gaan ervan uit dat ieder mens recht heeft op een minimum ontwikkeling van minimaal tien vermogens. Met deze tien vermogens moet elke mens in staat zijn volwaardig te functioneren en een waardig leven te leiden. Ze ontwikkelden samen de vermogensbenadering als een theoretisch en praktisch concept als benadering van fundamentele rechtvaardigheid en menselijke waardigheid. Zij beschouwen vermogens (in de zin van mogelijkheden) als een essentieel middel voor een menswaardig bestaan. Terwijl Sen in zijn benadering van de menselijke vermogens zich richt op de economie, richt Nussbaum zich op de filosofie en ook op de politiek (2006, p. 71). Voor Nussbaum is een samenleving die de ontwikkeling van deze vermogens niet kan garanderen aan haar burgers, geen volledig rechtvaardige samenleving.

In haar boek *Grensgebieden van het Recht* gaat Nussbaum op zoek naar concrete denkbeelden over sociale rechtvaardigheid en houdt zij zich onder andere bezig met een urgent probleemgebied als de kwetsbare groepen in de samenleving. Volgens Nussbaum wordt dit probleemgebied vaak benaderd vanuit een paternalistische motief, waarbij mensen in een kwetsbare positie worden beschouwd als speciale categorie of groep met een bepaald nut of als doel voor welwillendheid en medeleven. Nussbaum laat aan de hand van het genoemde probleemgebied zien dat de vermogensbenadering

niet betekent dat bepaalde rechtvaardigheidsprincipes een wederkerig voordeel hoeven te waarborgen (2006, p. 86).

Voor Rothfusz sluit de vermogensbenadering van Nussbaum aan bij de theorie van het contractdenken, maar wijst Nussbaum op een aantal essentiële beperkingen (2009, p. 28). Bij het opstellen van een sociaal contract worden namelijk verschillende groepen buitengesloten, omdat deze groepen niet in staat zijn tot economische productiviteit en zij niet kunnen profiteren van wederzijdse afspraken. Het sociaal contract werkt dan alleen als mensen in redelijke mate gelijk zijn aan elkaar en elkaar iets te bieden hebben (Ibid.). Zo vallen gehandicapten, gedetineerden en mensen uit derde wereldlanden buiten de boot, omdat zij economisch weinig te bieden hebben. Tevens zijn zij minder goed in staat om hun belangen naar voren te brengen, met als gevolg dat er aan de onderhandelingstafel over hen wordt beslist. Er is dan wel een contract voor deze groepen, maar zij hebben geen zeggenschap gehad in het ontwerpen van het contract. Voor Nussbaum zou iedereen in een rechtvaardige samenleving over zo veel mogelijk dezelfde vermogens moeten beschikken om een waardig leven op te bouwen. Voor Nussbaum stelt het individualisme de mens in staat om zelf een eigen levensplan te bepalen en daarmee een menswaardig bestaan op te bouwen. Hiertoe biedt Nussbaum een lijst van tien vermogens die dienen als een logisch kader waarbinnen tal van onrechtvaardigheden worden weggenomen en menselijke waardigheid tot wasdom kan komen.

3.2.3 Waardigheid in relatie met God: een theologisch perspectief

In het voorgaande van deze paragraaf komt naar voren dat waardigheid vooral valt te vatten in gelijke rechten voor elk mens. Een recht geborgd in wetten en verdragen dat er voor moet zorgen dat elk mens kan beschikken over vrijheid en basisvoorzieningen als voedsel en indien nodig medicijnen. In de vermogensbenadering van Nussbaum heeft elk mens recht om minimaal tien vermogens te ontwikkelen om hiermee een waardig bestaan op te bouwen. Het is een invulling van waardigheid die zich in de laatste decennia sterk heeft ontwikkeld en past binnen de huidige Westerse geïndividualiseerde en geseclariseerde samenleving. Charles Taylor (2009) wijst in zijn boek *Een seculiere tijd* op het voortdurend streven van mensen naar authenticiteit en waarschuwt voor het 'het expressief individualisme' en kan dan ook worden gelezen als kritiek op de vermogensbenadering van Nussbaum. Binnen het 'expressief individualisme' krijgt waardigheid een volstrekt individuele uitdrukkingwijze. Het hoeft niet meer ingebed te zijn in een gemeenschap of breder gemeenschappelijk kader, maar waardigheid wordt ontleend aan wetten en de individuele ontwikkeling van vermogens (Taylor, 2009, pp. 625-663). Om dat te kunnen bereiken zijn zo veel

als mogelijk individuele vrijheid en autonomie de belangrijkste waarden geworden in het denken over waardigheid. Voor De Beeten, Van der Linden en Neuteboom is de waardigheid van de mens “daarmee niet langer ontleend aan een ordening buiten de mens; de enkeling is allereerst zelf het ijkpunt geworden van zijn waardigheid.” (2011, p. 26). In het christendom strekt de menselijke waardigheid verder dan het individu en zijn autonomie. De Beeten, Van der Linden en Neuteboom betogen verder dat “het hoge ideaal van menselijke waardigheid door de onvolkomenheid en kwetsbaarheid van de mens nooit ten volle gerealiseerd kan worden” (2011, p. 26).

Voor Houtepen hebben mensenrechten vooral het karakter van een moreel appèl. (2006, p. 339). In de mensenrechten worden geloof en ethiek verbonden. Voor Houtepen moeten de mensenrechten en het recht op menselijke waardigheid gezien worden als “in overeenstemming met de heerschappij van de Mensenzoon: zij lopen vooruit op zijn komst te midden van de conflicten van de geschiedenis.” (Ibid.). De basis hierbij is de theologische notie dat God de mens onvoorwaardelijk liefheeft. Door mensen (opnieuw) te laten ontdekken dat zij door God geaccepteerd worden, kan er een veilige ruimte worden gecreëerd waarbinnen de mens de confrontatie met zichzelf en de omgeving aan kan gaan.

Voor Eerbeek en Van Iersel heeft ieder mens waardigheid en is deze menselijke waardigheid vanuit de christelijke traditie verankerd in de relatie van de mens met God (2009, p. 173). In het christendom is de waardigheid onlosmakelijk verbonden met de relatie met God en kan niet verworven worden door een goed leven te leiden en kan aan de andere kant ook niet verloren gaan door bijvoorbeeld het begaan van een misdaad. God schiep de mens als zijn evenbeeld en de mens blijft te allen tijde beeldrager van God (Genesis 1:27). De mens is meer dan zijn zonden en blijft ondanks alles een kind van God (Ibid.). In het christelijke denken wordt de mens als het hoogtepunt van de schepping beschouwd. Mensen ontlene waardigheid aan het feite dat zij geschapen zijn vanuit het beeld van een mysterie en dat waardigheid hiermee in zichzelf ook zintuiglijk onwaarneembaar en onherleidbaar is (Van Geest en De Jong, 2011, p. 38). In deze visie kunnen mensen hun waardigheid niet verliezen, maar wel kan deze waardigheid geschonden worden door het plegen van een misdaad. De mens wordt ‘kind van God’ genoemd in de Bijbel (Mat. 5:44-46) en God heeft al zijn kinderen lief. Elk mens staat in een onverbreekelijke relatie tot God, die hem of haar waardigheid verschaft en in een relatie stelt tot anderen. Wij zijn allemaal kinderen van dezelfde Vader en zijn liefde is onveranderbaar en onbegrensd, ongeacht wat de mens ook doet (Eerbeek en Van Iersel, 2009, pp. 173-174). Vanuit christelijk perspectief is het herstel en vernieuwing van de waardigheid een belangrijk thema. Binnen deze onderzoekscontext geldt dat voor zowel de dader als voor het slachtoffer. De waardigheid wordt de mens geschonken door God

en de dader moet geholpen worden om zijn of haar waardigheid in de relatie met God te (her)vinden (Ibid.)

In een poging om menselijke waardigheid vanuit een theologisch perspectief nader te beschrijven komt naar voren dat de waardigheid van de mens ligt in Gods schepping en dat de mens is geschapen naar Gods evenbeeld. In deze onverbreekelijke relatie tussen God en de mens ligt de menselijke waardigheid onlosmakelijk gefundeerd. De mens is geschapen als een vrij en moreel wezen en heeft een geweten en is in staat om een onderscheid te maken tussen goed en kwaad. De mens kan als zondig wezen wel de menselijke waardigheid van anderen en zichzelf aantasten en kwetsen door bijvoorbeeld anderen of zichzelf geweld aan te doen. In het kader van dit onderzoek is het de vraag op welke wijze het theologisch perspectief kan bijdragen aan menselijke waardigheid. In dit kader heeft Anbeek een waardevolle visie. Voor Anbeek is het de uitdaging voor en verantwoordelijkheid van theologen om de systematische theologie te vertalen naar de realiteit van de menselijke ervaring (2013, p. 31). Hoe kunnen we – gelovigen en niet-gelovigen – met elkaar in gesprek komen over de kwetsbaarheid van het leven. Het is belangrijk om concreet met elkaar in gesprek te komen over de momenten dat mensen geconfronteerd worden met de kwetsbaarheid van het leven. Vandaag de dag kunnen we maar slecht erkennen en accepteren dat ieder mens kwetsbaar is en dat is nu waar het gevaar in schuilt voor de menselijke waardigheid. Het zijn de urgente vragen van ons bestaan die onbeantwoord blijven en waar christelijke inzichten op deze vragen licht kunnen werpen (Ibid.). Het gaat dan om een verbinding tussen de realiteit van menselijke verhalen en de inzichten en verhalen van de christelijke traditie. Het christendom kan met deze connectie een zoektocht starten die bestaat uit het reflecteren op de fundamentele levensvragen (Ibid.).

3.3 Een samenvatting met het oog op het empirisch onderzoek

In deze paragraaf wordt primair stilgestaan bij het tweede deel van deelvraag 1c: *Hoe kan het begrip waardigheid worden geoperationaliseerd naar de belevingswereld van de ex-gedetineerde?* In de vorige paragraaf zijn drie perspectieven op menselijke waardigheid besproken met elk een verschillende invalshoek. Het zijn weliswaar verschillende invalshoeken, maar zijn onmogelijk volledig van elkaar te scheiden. De operationalisering van het begrip menselijke waardigheid naar de belevingswereld van de ex-gedetineerde is geen sinecure. Alleen al om de reden dat 'de belevingswereld' en 'de ex-gedetineerde' binnen de kaders van dit onderzoek niet eenduidig valt te omschrijven. Dat geldt ook voor het begrip menselijke waardigheid dat niet voorzien kan worden van een eenduidig theoretisch kader of theoretische beschrijving. In deze lijn betoogt Ruth Macklin: *“Dignity is a useless concept”* (2003, p. 1420). Zij gaat in haar artikel zo ver om te stellen dat elk beroep op menselijke waardigheid eigenlijk een beroep is op het fundamentele

principe 'respect voor autonomie'. Volgens Peter Bieri zijn bij het spreken over waardigheid twee gedachtewegen te bewandelen. Een weg is om waardigheid op te vatten als iets wat we bezitten op grond van het feit dat we mensen zijn. Aan dit 'bezit' kunnen we bepaalde rechten ontleen, zoals het recht om op een bepaalde manier gerespecteerd en behandeld te worden (2013, p.11). Dit recht dragen mensen te allen tijde met zich mee en kan hen niet afgenomen worden. Deze zienswijze komt in grote lijnen overeen met de besproken theologische visie. Bij de tweede weg van Bieri wordt waardigheid begrepen als "een bepaalde manier om een menselijk leven te leiden" (2013, p.12). Hierbij dient waardigheid te worden gezien vanuit drie dimensies. Hoe behandelen de anderen mij, hoe sta ik tegenover de anderen en hoe sta ik tegenover mezelf? Hij lijkt hiermee waardigheid als een meer relationele dimensie te beschouwen. Deze relationele visie op waardigheid ligt meer in lijn met de vermogensbenadering van Nussbaum. In de vermogensbenadering van Nussbaum staan tien minimale sociale rechten centraal, die essentieel zijn voor een waardig leven. Een samenleving die deze rechten en vrijheden niet tot op een bepaald passend drempelniveau aan al haar burgers kan garanderen, schiet tekort en is geen volledig rechtvaardige samenleving, volgens Nussbaum. Op welke wijze kan de vermogensbenadering worden toegepast op het onderzoeksgebied van ex-gedetineerden? Van Eijk komt tot de conclusie dat "detentie per definitie en altijd een mate van aantasting van de menselijke waardigheid inhoudt" (2013, p. 94). De mate waarin de (aangetaste) waardigheid een rol speelt bij herstelbemiddeling is een complex vraagstuk. Het is bijvoorbeeld de vraag of waardigheid binnen de context van herstelbemiddeling als menselijk vermogen of als een basishouding (of beide) beschouwd moet worden. Of zijn bijvoorbeeld huisvesting, financiën en een netwerk (noodzakelijke) voorwaarden voor waardigheid of maken daar juist deel van uit?

De in dit hoofdstuk besproken visies laten zien dat waardigheid opgevat kan worden als bezit wat je na de geboorte op geen enkele wijze kan verliezen. Het is inherent aan elk mens meegegeven. Aan de andere kant is er een gedachtelijn, die een 'metafysische' denk- en waardesysteem afwijst als geschikte basis voor het begrip waardigheid. Het is een visie op waardigheid die uitgaat van hoe mensen een waardig leven kunnen leiden. Hierin nemen de relationele dimensie en menselijke vermogens een belangrijke plaats in. Gezien de complexiteit van de operationalisering van het begrip waardigheid binnen de context van herstelbemiddeling, is gekozen om exploratief onderzoek te doen.

Het exploratief onderzoek heeft dan tot doel om het onderzoeksgebied beter te begrijpen en hier is gekozen om waardigheid vanuit een antropologisch en een theologisch perspectief te onderzoeken. Op de eerste plaats wordt getracht om middels de vermogensbenadering van

Nussbaum wezenlijke menselijke vermogens en factoren van waardigheid bij ex-gedetineerden te identificeren. Het gaat immers om een manier van leven die de mogelijkheden biedt van een waardig menselijk functioneren (2006, p. 74). Nussbaum grijpt bij haar visie op het concept 'waardigheid' terug op het idee dat alle mensen aanspraak hebben op vele menselijke vermogens en niet slechts één. En voor haar zijn deze menselijke vermogens “mogelijkheden voor activiteiten en niet slechts voor bepaalde hoeveelheden bestaansmiddelen” (2006, p. 75). Met dit voor Nussbaum fundamentele idee als vertrekpunt, legitimeert zij een lijst van tien menselijke vermogens die essentieel zijn voor een waardig leven (Ibid). Voor Nussbaum zijn de vermogensbenadering en de tien vermogens niet bedoeld als alomvattend systeem van sociale rechtvaardigheid of menselijke waardigheid. Het is een niet limitatieve set aan vermogens die iets zegt over de ongelijkheid in waardigheid, mits niet aan een minimum vereiste is voldaan. Een kwestie die volgens Nussbaum zich vooral “zeer duidelijk aandient als we de theorie confronteren met problemen rondom de situatie van mensen met fysieke of mentale stoornissen en beperkingen” (Ibid). Het is niet ondenkbaar dat deze visie ook van toepassing is op de groep van ex-gedetineerden. Nussbaum spreekt in dit kader van een drempelwaarde bij de vermogens, zonder deze drempelwaarde nader te specificeren. Voor Nussbaum is het meer dan denkbaar dat er meer vermogens, factoren en waarden een rol spelen bij een menswaardig bestaan. De lijst met vermogens is een momentopname en heeft zonder meer voor Nussbaum een open einde. In dit onderzoek zal in eerste instantie aan de hand van de lijst van Nussbaum het begrip waardigheid worden onderzocht en tevens zal worden onderzocht of er nog andere factoren en waarden in het geding zijn. In paragraaf 3.2 zijn de tien vermogens al kort toegelicht. Een nadere verdieping van de vermogens is hieronder opgenomen (Nussbaum, 2006, pp. 76-77):

1. Leven

Het vermogen van de ex-gedetineerde om een leven van normale levensduur te leiden. Bij de ex-gedetineerde is voldoende zingeving en perspectief aanwezig om een leven tot het einde aan toe te leiden. Het leven van de ex-gedetineerde is niet dusdanig gemarginaliseerd of geminimaliseerd dat het leven van de ex-gedetineerde niet meer de moeite waard is.

2. Lichamelijke gezondheid

Het vermogen van de ex-gedetineerde om een goede gezondheid te hebben. De ex-gedetineerde heeft toegang tot adequate voeding en huisvesting. De ex-gedetineerde wordt in de gelegenheid gesteld om voldoende te bewegen.

3. Lichamelijk onschendbaarheid

Het vermogen van de ex-gedetineerde om zich vrij bewegen van de ene naar de andere plaats en te leven zonder seksueel of huiselijk geweld. De ex-gedetineerde heeft gelegenheid voor seksuele bevrediging en heeft een keuze inzake voortplanting.

4. Zintuiglijke waarneming, verbeeldingskracht en denken

Het vermogen van de ex-gedetineerde om de zintuigen te gebruiken, te fantaseren, te denken en te redeneren. De ex-gedetineerde wordt niet beperkt in het lezen en schrijven en het mag niet ontbreken aan basale scholing. Het vermogen van de ex-gedetineerde om verbeeldingskracht en denken te gebruiken en om de geest te gebruiken op een manier die beschermd wordt door garanties voor vrijheid van meningsuiting, met onder andere betrekking tot politiek en vrijheid van godsdienstbeoefening.

5. Gevoelens

Het vermogen van de ex-gedetineerde om kunnen hechten aan dingen, dieren en mensen, en om hen lief te hebben die ons liefhebben of om te rouwen bij hun afwezigheid. In staat om niet in de emotionele ontwikkeling te worden geremd door zorgen of angsten. En emoties als liefde, verdriet, verlangen, woede en dankbaarheid te ervaren.

6. Praktische rede

Het vermogen van de ex-gedetineerde om een conceptie van het goede leven te vormen en zich bezig te kunnen houden met een kritische bezinning op de planning van het eigen leven.

7. Sociale banden

Het vermogen van de ex-gedetineerde om met en voor anderen te leven, zich te kunnen verplaatsen in de situatie van de ander en mee te kunnen doen aan diverse vormen van sociale interactie. Kunnen beschikken over de maatschappelijke fundamenteën tegen vernedering en voor zelfrespect. Het vermogen om als gelijke te worden behandeld en beschermd te worden tegen discriminatie.

8. Andere biologische soorten

Het vermogen van de ex-gedetineerde om te leven met zorg voor en in relatie met dieren, planten en de wereld van de natuur.

9. Spel

Het vermogen van de ex-gedetineerde om te lachen, te spelen en te genieten van recreatieve activiteiten.

10. Vormgeving van de eigen omgeving

Het vermogen van de ex-gedetineerde om daadwerkelijke te kunnen participeren in politieke keuzes en in staat zijn om eigendom te verwerven. In staat zijn tot daadwerkelijk uitoefening van het recht om werk te zoeken op gelijke voet met anderen.

Bij het toepassen van de vermogensbenadering dient onderscheid te worden gemaakt tussen wat Nussbaum noemt *capabilities* ofwel vermogens en *functioning*. Zo is een vermogen in dit hoofdstuk omschreven als wat een persoon kan doen of ontwikkelen. Een *functioning* is een actieve verwezenlijking of ontwikkeling van één of meer vermogens (Nussbaum, 2006). *Functionings* kunnen dan geduid worden als bezigheden, ervaringen, gevoelens en zienswijzen die voortkomen uit de ontwikkeling van vermogens. In de ogen van Nussbaum gaat het bij de menselijke waardigheid om de werkelijke vrijheid en autonomie om te kunnen kiezen om verschillende en alternatieve combinaties van *functionings* te verwezenlijken. Nussbaum maakt verder nog een

onderscheid tussen inwendige en gecombineerde vermogens. Inwendige vermogens zijn aangeleerd of ontwikkeld, terwijl gecombineerde vermogens inwendige vermogens zijn binnen de context van de sociale, politieke en economische omstandigheden waarin een *functioning* ook werkelijk gekozen en verwezenlijkt kan worden (Nussbaum, 2006).

In dit onderzoek wordt op de tweede plaats waardigheid beschreven vanuit een theologisch perspectief. Kunnen theologische vindplaatsen of christelijk rituelen bijdragen aan de waardigheid van ex-gedetineerden? In de zomer van 2008 verloor Ada de Jong bij een ongeluk in Italië haar man en drie kinderen. Nadien schreef zij samen met Christa Anbeek (2013) het boek *De berg van de ziel*, waarin zij voor zichzelf de vraag stelt of de vermogensbenadering van Nussbaum voor haar uiteindelijk voldoende houvast zal zijn om een een leefbaar en waardig bestaan op te bouwen. De Jong hierover: “En ikzelf? Van mijn vaardigheden wordt het uiterste gevraagd om van mijn huidige situatie een leefbare te maken. Of dat op termijn vol te houden is, is nog maar de vraag.” (Anbeek en de Jong, 2013, p. 191). Het is een vraag die ook voor dit onderzoek relevant is. Is het voor ex-gedetineerden voldoende om door het ontwikkelen van vermogen een waardig bestaan op te bouwen of is dit slechts voorwaardenscheppend en is er meer voor nodig om een geschonden waardigheid van ex-gedetineerden te herstellen? Het is De Dijn die zich afvraagt of hier niet sprake is van een vicieuze cirkel (2014, pp. 81-83). Ex-gedetineerden zijn namelijk niet zelden in de problemen gekomen doordat zij niet in staat waren om bepaalde vermogens te ontwikkelen. De Dijn betoogt dat de samenleving wel het recht heeft op het ontwikkelen van vermogens, maar dat dat geenszins een garantie is voor mensen om deze vermogens ook daadwerkelijk te kunnen ontwikkelen. Een detentieperiode kenmerkt zich in de meeste gevallen door een gebroken gemeenschap, die zich na de detentieperiode voortzet. Elshof spreekt in dit kader over een drievoudige breuk (2010, pp. 15-16). De gedetineerde ervaart een eerste breuk in het persoonlijke leven. De gedetineerde verliest zijn vrijheid, autonomie en privacy. Daarnaast ontstaat er een tweede (radicale) breuk met familie, vrienden en naasten. En een derde breuk ontstaat als de gedetineerde werk, huisvesting en maatschappelijke banden verliest. Voor Elshof is er met deze drievoudige breuk iets bijzonders aan de hand. Ze wordt namelijk getekend door ongelijkwaardigheid en als een gedetineerde eenmaal een breuk opgelopen heeft, dan zal de gedetineerde nooit meer een vanzelfsprekend deel uitmaken van de gemeenschap (Ibid). In het Christendom staat de gemeenschap in relatie met God centraal en zijn (naasten)liefde en vergeving belangrijke thema's. Het Christendom kan gebroken gemeenschappen herstellen en mensen weer tot bloei laten komen. Voor Anbeek en de Jong gaat het om de vragen hoe alle levende wezens tot bevrijding kunnen komen en hoe we onszelf in onze kwetsbaarheid aan elkaar kunnen laten zien

(2013, p. 181). Anbeek en de Jong hierover: “De breuk of de val kan onze huid eraf stropen, we zijn overgevoelig voor pijn en schermen ons af. Contact is niet vanzelfsprekend meer. Is het mogelijk om onze pijn aan de ander te tonen? En kunnen we het verdragen om een ander in zijn kwetsbaarheid te zien?” (Ibid). Vanuit een christelijk perspectief zijn ex-gedetineerden veel meer dan hun zonden en zoeken zij naar de vervulling van het leven vanuit een verlangen dat hun hele bestaan raakt. In elke ex-gedetineerde leeft de behoefte aan een “zin” die groter is dan hij of zijzelf, met een bestemming die niet alleen het individu, maar ook de (gebroken) gemeenschap overstijgt. Kan de relatie met God als een ankerpunt dat buiten de ex-gedetineerde zelf ligt, bijdragen aan zijn of haar waardigheid? (De Beeten, Van der Linden en Neuteboom, 2011, p. 31).

Voor Anbeek en de Jong kunnen religies helpen om een spoor te vinden naar een menswaardig leven na een breuk. Op welke wijze kan een christelijk perspectief nog van dienst zijn en helpen om met nieuwe vergezichten bij te dragen aan een waardig bestaan (2013, p. 23). Ada de Jong heeft weinig met het geloof, maar het dramatische verlies van haar man en kinderen maakt dat zij bereid is om langs onbekende wegen belangrijke levensvragen te stellen (Anbeek en de Jong, 2013, p.9). Een onbekende weg is om aan de hand van de christelijke geloofsleer deze belangrijke levensvragen proberen te beantwoorden. Het christendom kan geen exclusieve claim leggen op deze weg, maar de christelijke dogmatiek biedt met de traditionele hoofdstukken een systematische opbouw dat kan helpen om na te denken over existentiële menselijke vragen (Ibid.). In dit onderzoek zal aan de hand van vier belangrijke christelijke onderwerpen het begrip waardigheid worden beschreven. Voor dit onderzoek is gekozen voor de christelijke onderwerpen schepping, genade, verzoening en gemeenschap. De reden hiervoor is dat de verwachting is dat juist deze vier onderwerpen een relevante rol spelen in het leven van ex-gedetineerden. Een nadere toepassing van de vier christelijke thema's is hieronder opgenomen.

Schepping (Anbeek en de Jong, 2013, pp. 84-104)

Vanuit christelijk perspectief reikt de schepping verder dan de vraag waar we vandaan komen of wat onze oorsprong is. Het gaat hier niet alleen om het begin, maar ook om een bestemming. Ex-gedetineerden komen niet zelden uit een gebroken gezin en hebben tijdens hun detentie het geloof op een goed leven verloren. Een christelijk uitgangspunt is dat de mens zijn of haar leven wil terug kunnen voeren naar een scheppende grond buiten zichzelf. God is niet alleen schepper, maar ook verlosser. Kan een andere visie op onze afkomst en bestemming bijdragen aan een herstel van een geschonden menselijke waardigheid?

Genade (Anbeek en de Jong, 2013, pp. 106-129)

De mens is geschapen naar het evenbeeld van God en is gemaakt om in vrijheid God te ontmoeten. De vrijheid is wezenlijk en de ontmoeting kan niet niet afgedwongen worden. Bij ex-gedetineerden is deze vrijheid niet goed uitpakend en heeft de ex-gedetineerde in een kwetsbare positie gebracht.

Veelal zijn (ex-gedetineerden) niet in staat om op eigen kracht een ommekeer te maken. Jezus is onze verlossing, brengt genade en laat zien dat de mens telkens weer opnieuw kan beginnen.

Verzoening (Anbeek en de Jong, 2013, pp. 130-158)

Herstelrecht houdt zich in essentie bezig met de vraag hoe slachtoffers hun dader(s) kunnen vergeven. Wat heeft een dader nodig om vergeving te ontvangen en zichzelf te vergeven? De kruisiging van Jezus wordt in de christelijke traditie gezien als een vrijwillig offer, waardoor God genade kan schenken en zich verzoent met de zondige mens. Hoe kan een ex-gedetineerde zich verzoenen met zijn of haar daad, de eigen kwetsbaarheden en opgelopen breuken in het leven? Wat heeft het christelijke begrip te bieden als het gaat om de menselijke waardigheid?

Gemeenschap (Anbeek en de Jong, 2013, pp. 180-211)

Een detentie betekent voor veel ex-gedetineerden veelal een breuk met het gezin, familie en vrienden. Het is een leven in een gebroken gemeenschap en roept de vraag op hoe de ex-gedetineerde na de detentieperiode weer kan terugkeren naar de samenleving. In de christelijke traditie staat Jezus' liefde tot God en naastenliefde als ideaal centraal als het gaat om een gemeenschap. Het gaat niet alleen meer om het individu, maar ook om bescherming en verantwoordelijkheid naar elkaar toe. Terugkeren in gemeenschap betekent ook dat we onszelf in onze kwetsbaarheid aan elkaar kunnen laten zien.

De hier gekozen volgorde van op de eerste plaats het antropologische aspect en daarna het theologische aspect, roept de interessante vraag op of het in deze volgorde ook voor ex-gedetineerden zo werkt. Onderzocht moet worden welke aspecten bijdragen aan de waardigheid van ex-gedetineerden in de context van herstelbemiddeling.

Met de afronding van dit hoofdstuk is een theoretische kader voor dit onderzoek aangereikt. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk is een eerste toepassing van het begrippenkader voor het empirisch onderzoek gedaan. In het volgende hoofdstuk wordt de onderzoeksmethode voor het empirisch onderzoek beschreven.

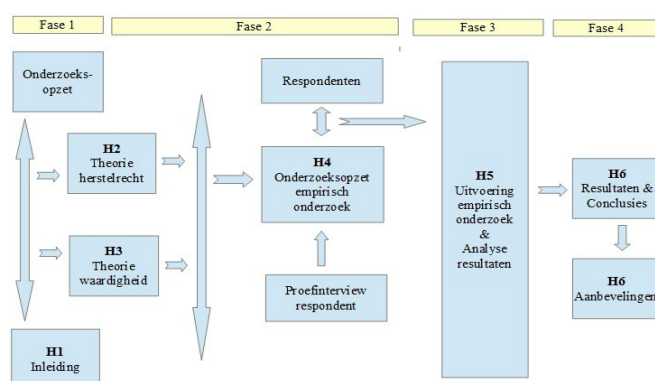
4 Empirisch onderzoek

*“Kracht van elke kwalitatieve methode of design vormt tegelijkertijd haar zwakte.”
(Lub, 2014, p.141)*

In het vorige hoofdstuk is een theoretisch kader geschetst van het begrip waardigheid en is stil gestaan bij de vraag hoe het begrip waardigheid kan worden toegepast op de belevingswereld van ex-gedetineerden. Dit hoofdstuk beschrijft de aanpak voor een empirisch onderzoek van dit onderzoek en poogt antwoord te geven op de deelvragen 2a en 2b: *Waarom is gekozen voor een kwalitatieve invalshoek voor dit onderzoek? Welke methode voor kwalitatief onderzoek en soort analyse worden er gebruikt voor dit onderzoek? Op welke manier krijgen de interviews operationeel vorm?* Voor de opbouw van dit hoofdstuk is in grote mate de hoofdstukindeling gevolgd van het boek *Het ontwerpen van een onderzoek* van Verschuren en Doorewaard (2007). In paragraaf 4.1 worden allereerst de onderzoeksvragen besproken. Paragraaf 4.2 betreft de onderzoeksopzet en hierin worden de resultaten van de proefinterview en de wijze van de steekproef beschreven. Paragraaf 4.3 beschrijft de onderzoeksstrategie. Tevens wordt in deze paragraaf het 'NCT' model voor de data analyse van Friese toegelicht en worden de criteria van de analyse beschreven. Paragraaf 4.4 betreft de operationalisering van de vraagstelling. Tenslotte worden de kwaliteitscriteria van dit onderzoek besproken in paragraaf 4.5.¹⁹

4.1 Onderzoeksvragen

In hoofdstuk 1 zijn reeds de hoofdlijnen van de aanpak voor dit onderzoek besproken en zijn middels het volgende onderzoeksmodel schematisch weer te geven:

Figuur 4.1: onderzoeksmodel

¹⁹ Voor de opbouw van dit hoofdstuk, alsmede het gebruik van Atlas.ti is gebruik gemaakt van Vries, de A.R. (2015). *De morele dimensie van goede zorg. Ervaringen van verpleegkundigen gezien vanuit de principe-ethiek en de zorgethiek (masterscriptie)*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.

Om een antwoord te geven op de centrale vraag van dit onderzoek wordt met een empirisch onderzoek gekeken naar hoe ex-gedetineerden²⁰ menselijke waardigheid ervaren in het kader van herstelbemiddeling. De centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek luidt: *Hoe ervaren ex-gedetineerden hun waardigheid en wat draagt bij dan wel doet afbreuk aan deze waardigheid?*

Op basis van de volgende drie deelvragen is in respectievelijk hoofdstuk 2 en 3 een theoretisch kader geschetst:

1a. Wat wordt verstaan onder het begrip herstelrecht en welke invalshoeken zijn te onderkennen bij dit onderwerp?

1b. Wat wordt verstaan onder het begrip herstelbemiddeling? Welke rol hebben justitiepastores bij herstelbemiddeling?

1c. Wat wordt verstaan onder het begrip waardigheid en welke perspectieven, lagen of dimensies zijn er te onderkennen? Hoe kan het begrip waardigheid worden geoperationaliseerd naar de belevingswereld van de ex-gedetineerde?

Voor het empirisch onderzoek wordt het theoretisch kader uit de hoofdstukken 2 en 3 gebruikt en worden vier respondenten gevraagd naar hun ervaringen. Hierbij staan de volgende deelvragen centraal:

3a. Welke dimensies, kenmerken en aspecten van waardigheid worden ervaren door ex-gedetineerden? Wat of wie draagt bij dan wel doet afbreuk aan de waardigheid?

3b. Welke wezenlijke menselijke vermogens en factoren van waardigheid zijn te identificeren? Welke zijn aanwezig en welke ontbreken? Welke rol spelen deze vermogens?

3c. Op welke wijze kunnen christelijke thema's bijdragen aan de menselijke waardigheid?

In de toepassing van het begrip waardigheid op de belevingswereld van ex-gedetineerden is een onderscheid gemaakt tussen waardigheid te beschouwen vanuit de vermogensbenadering en een beschouwing vanuit vier belangrijke christelijke thema's (zie § 3.3). Om de deelvragen 3a, 3b en 3c te operationaliseren naar de belevingswereld van de ex-gedetineerden, zijn voor deze deelvragen een aantal onderwerpen en thema's geformuleerd.

Om deelvraag 3a te beantwoorden, wordt als eerste stap gevraagd aan respondenten hoe zij waardigheid ervaren, beleven en omschrijven. Vervolgens wordt met name gekeken naar de momenten waarop de respondenten ervaren dat hun waardigheid in het gedrang komt dan wel dat iets of iemand bijdraagt aan de waardigheid. Hierbij worden acht onderwerpen belicht. Deze zijn schematisch als volgt weer te geven:

²⁰ De twee termen 'ex-gedetineerden' en 'respondenten' zijn in dit hoofdstuk naast elkaar gebruikt. Met respondenten worden de geïnterviewden bedoeld en met ex-gedetineerden wordt de doelgroep van dit onderzoek aangeduid.

Deelvraag 3a: Welke dimensies, kenmerken en aspecten van waardigheid worden ervaren door ex-gedetineerden?			
1. Omschrijving van de menselijke waardigheid	2. Belangrijke aspecten van de menselijke waardigheid	3. Betrokken bij de menselijke waardigheid	4. Belangrijke zaken of gevallen bij de menselijke waardigheid
Deelvraag 3a: Wat of wie draagt bij dan wel doet afbreuk aan de waardigheid?			
5. Momenten waarop de menselijke waardigheid positief naar voren komt	6. Betrokkenen of kwesties op deze momenten	7. Momenten waarop de menselijke waardigheid in het gedrang komt	8. Betrokkenen of kwesties op deze momenten

Tabel 4.1: onderwerpen bij deelvraag 3a

De onderwerpen bij deelvraag 3a moeten een eerste beeld opleveren hoe ex-gedetineerden waardigheid ervaren, wie betrokken zijn en wie of wat bijdraagt aan de waardigheid dan wel afbreuk doet aan de waardigheid van ex-gedetineerden.

Om vervolgens antwoord te geven op deelvraag 3b wordt onderzocht, aan de hand van de vermogensbenadering van Nussbaum, in hoeverre bepaalde vermogens ontwikkeld zijn en bijdragen aan de waardigheid. Ook wordt onderzocht of bepaalde vermogens ontbreken en mogelijk een negatieve werking hebben op de waardigheid van de ex-gedetineerde. Schematisch is dit als volgt weer te geven:

Deelvraag 3b: Welke wezenlijke menselijke vermogens en factoren van waardigheid zijn te identificeren? Welke zijn aanwezig en welke ontbreken? Welke rol spelen deze vermogens?				
1. Leven	2. Lichamelijke gezondheid	3. Lichamelijke onschendbaarheid	4. Zintuiglijke waarneming, verbeeldingskracht en denken	5. Gevoelens
6. Praktische rede	7. Sociale banden	8. Andere biologische soorten	9. Spel	10. Vormgeving van de eigen omgeving

Tabel 4.2: thema's bij deelvraag 3b

Tenslotte wordt om antwoord te geven bij deelvraag 3c onderzocht of bepaalde christelijke thema's kunnen bijdragen aan de waardigheid van ex-gedetineerden. Schematisch als volgt weer te geven:

Deelvraag 3c: Op welke wijze kunnen christelijke thema's bijdragen aan de menselijke waardigheid?			
1. Schepping	2. Genade	3. Verzoening	4. Gemeenschap

Tabel 4.3: thema's bij deelvraag 3c

4.2 Onderzoeksopzet

Voor dit onderzoek is gekozen om kwalitatief onderzoek te doen. Bij kwalitatief onderzoek gaat het niet om het in kaart brengen van cijfers, maar om het verkennen en inzichtelijk maken van een thema of vraagstuk (Reulink en Lindeman, 2005, p. 4). Zij hanteren de volgende omschrijving voor een kwalitatief onderzoek:

“Kwalitatief onderzoek is een vorm van empirisch onderzoek waarbij overwegend gebruik gemaakt wordt van gegevens van kwalitatieve aard en dat als doel heeft onderzoeksproblemen in of van situaties, gebeurtenissen en personen te beschrijven en te interpreteren.” (Ibid).

Evers merkt op dat er over kwalitatief onderzoek veel boeken en artikelen zijn verschenen, maar dat er zeker geen sprake is van een eenduidig veld (2016, p. 17). In haar korte introductie over kwalitatief onderzoek formuleert zij kwalitatief onderzoek als volgt:

“de systematische verzameling, organisatie, en interpretatie van tekstueel materiaal dat is verkregen door gesprekken of observaties met het doel concepten te ontwikkelen die ons helpen om sociale verschijnselen in hun natuurlijke context te begrijpen met de nadruk op betekenissen, ervaringen, en gezichtspunten van alle betrokkenen.” (Evers, 2016, p. 18).

Op basis van een aantal beschrijvingen van kwalitatief onderzoek, onderscheidt Evers de volgende gemeenschappelijke kenmerken van kwalitatief onderzoek (2016, p. 19):

- er wordt gewerkt vanuit het gezichtspunt van de onderzochten;
- het gaat om de duiding van het dagelijkse leven;
- het gaat vooral om empirisch onderzoek;
- gegevens worden vooral verzameld in de directe omgeving van de onderzochten;
- het onderzoek is complex;
- er worden meerdere methoden ingezet om naar structuren en patronen in de sociale werkelijkheid te zoeken;
- de werkwijze is meestal open en flexibel.

Over de rol van waardigheid bij ex-gedetineerden in het kader van herstelbemiddeling is nog niet zo veel bekend. Kwalitatief onderzoek kan worden gekozen als er nog weinig kennis is over de problematiek en kan worden gebruikt voor exploratie. Verder is gekozen voor kwalitatief onderzoek, omdat de doelgroep van ex-gedetineerden niet zelden de Nederlandse taal beperkt machtig is en niet of nauwelijks reageert op bijvoorbeeld vragenlijsten. De doelgroep is wel goed benaderbaar in een groeps- of persoonlijk gesprek. Voor Evers is kenmerkend aan kwalitatief onderzoek dat er vanuit het gezichtspunt van de onderzochten wordt gewerkt (2015, p. 19). Het gaat dan vooral om het duiden van het dagelijkse leven en het verzamelen van ervaringen en belevingen in de sociale werkelijkheid (Ibid.). In kwalitatief onderzoek worden verschillende dataverzamelmethode onderscheiden. Voor dit onderzoek is gekozen om data te verzamelen door middel van interviews bij een bepaalde onderzoeksgroep. De interviews worden getranscribeerd. Bij dit type onderzoek wordt dan een vergelijkende data-analyse uitgevoerd, met als resultaat één of meerdere classificaties en bevindingen die ondersteund worden door uitspraken uit de interviews (Jansen, 2005, p. 15). Voor dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een topic-lijst, die als leidraad dient bij het houden van de interviews. Bij het gebruik van een topic-lijst kan nog een onderscheid worden gemaakt tussen een

gestandaardiseerd interview, een topic-gestuurd interview en een volledig open interview (Hutjes en van Buuren, 2007, p. 83). Voor dit onderzoek is gekozen voor topic-gestuurde interviews. De belangrijkste reden is dat het begrip waardigheid bij de respondenten een niet dagelijks onderwerp van gesprek is. Het gebruik van een topic-lijst helpt om de respondenten actief en creatief over het onderwerp na te laten denken, maar biedt tevens ruimte om de beleving of betekenisgeving van de respondenten te achterhalen (Reulink en Lindeman, 2005, p. 4). De deelvragen 3a, 3b en 3c van dit onderzoek zijn geoperationaliseerd naar vragen in de topic-lijst. Verder zijn vragen zodanig geformuleerd dat andere relevante ervaringen van de respondenten over waardigheid niet op voorhand uitgesloten worden. Om de aanpak met interviews te toetsen is gekozen om een proefinterview uit te voeren met de concept topic-lijst. Kim wijst op een vaak vergeten aspect bij kwalitatief onderzoek als zij stelt dat onderzoekers vaak vergeten om te toetsen hoe de 'topics' worden ontvangen en begrepen door de doelgroep (2011, p. 203). Met het proefinterview kan worden achterhaald of bepaalde vragen bij de respondenten voldoende antwoorden opleveren of begrepen worden. Deze vragen worden dan op basis van de uitkomst van het proefinterview aangepast of geherformuleerd. In het proefinterview is de concept topic-lijst getoetst of vragen en begrippen voldoende aansluiten bij de belevingswereld van de respondenten. Tevens is de proefpersoon gevraagd hoe het proefinterview is ervaren. De observaties uit het proefinterview zijn als volgt weer te geven:

<i>Positief</i>	<i>Negatief</i>
Rijke data bij deelvraag 3a	Geen aansluiting met de term 'waardigheid'
Het interview verliep vlot	Interview nam te veel tijd in beslag
De geïnterviewde heeft het interview als positief ervaren	Bij deelvraag 3b was voor de ex-gedetineerde de koppeling met waardigheid niet altijd duidelijk
	Bij deelvraag 3c werkte voor de ex-gedetineerde de directe koppeling naar de christelijke thema's minder goed
	Het 'afwerken' van de topic-lijst sloot onvoldoende aan bij de belevingswereld van de ex-gedetineerde

Tabel 4.4: observaties proefinterview

De observaties van het proefinterview zijn meegenomen naar de operationalisering in paragraaf 4.4. Hierbij zijn met name de 'negatieve' punten meegenomen, waardoor de gebruikte begrippen beter aansluiten bij de belevingswereld van de respondenten. Zo bleek de term 'waardigheid' minder goed aan te sluiten op het taalgebruik van de proefpersoon. Ook was er bij de proefpersoon onvoldoende begrip van en herkenning bij de vermogens en de christelijke thema's. De koppeling van deze vermogens en thema's naar waardigheid was onvoldoende duidelijk voor de proefpersoon. Het

'afwerken' van de topic-lijst bleek tevens onvoldoende aan te sluiten bij de belevingswereld van de proefpersoon.

Voor dit onderzoek bestaat de onderzoekspopulatie uit ex-gedetineerden van het Exodus huis in Heerlen en worden vier respondenten geïnterviewd. Exodus Nederland is de grootste landelijke organisatie die met professionals en vrijwilligers opvang en begeleiding biedt aan ex-gedetineerden, gedetineerden en hun familieleden. Exodus Nederland heeft als doel de kansen van ex-gedetineerden op een geslaagde terugkeer in de samenleving te vergroten. De Exodusorganisatie kent vijf regio's die volgens gezamenlijke afspraken regionaal werken. De regio's worden aangestuurd door een directeur-bestuurder. De directeur Exodus Nederland geeft direct leiding aan het verenigingsbureau. Bij Exodus werken 250 professionals en 1500 vrijwilligers. Het Exodus huis in Heerlen valt samen met de huizen in Den Bosch en Venlo onder de regio Zuid-Nederland.²¹ Voor dit onderzoek is gekozen om de interviews te houden in één Exodus huis op basis van een beredeneerde steekproef. Hiermee kan volgens Hutjes en Van Buuren worden voorkomen dat "kwalitatief onvergelijkbare" situaties met elkaar worden vergeleken en dat de onderzoeker open deuren intrapt, omdat de geconstateerde verschillen voor de hand liggen." (2007, p. 63). Verschuren en Doorewaard houden een vergelijkbaar betoog bij een beperkte onderzoekspopulatie. Zij verkiezen bij een beperkte populatie een strategische steekproeftrekking boven een aselechte trekking. Met kleine aantallen is de kans bij een aselechte trekking een atypische steekproef te krijgen te groot (2007, p. 185). Hierdoor bestaat het gevaar dat er bij de onderzoeksresultaten onvoldoende mogelijkheden zijn om verbanden tussen verschijnselen en ervaringen te leggen (Ibid.). Voor het afnemen van de interviews is gekozen voor het Exodus huis in Heerlen, omdat ex-gedetineerden daar relatief lang verblijven. De verwachting is dat juist in dit huis kwesties rondom waardigheid naar voren komen. Er worden vier respondenten geïnterviewd. Zij zijn alle man en beheersen de Nederlandse taal in voldoende mate. De interviews worden gehouden op locatie, met de verwachting dat de natuurlijke omgeving van de respondenten bijdraagt aan een zo open mogelijk gesprek.

4.3 Onderzoeksstrategie

Lub maakt bij kwalitatief onderzoek een onderscheid tussen narratief onderzoek, fenomenologie, grounded theory, etnografisch onderzoek en casestudie (2014, pp. 35-55). Op basis van eerdere gemaakte keuzes valt dit onderzoek het best te typeren als een kwalitatief onderzoek dat gebaseerd is op narratief onderzoek. Narratief onderzoek vindt zijn oorsprong onder andere in de literatuurwetenschappen en sociologie. In de context van kwalitatief onderzoek heeft het adjectief

²¹ Exodus. Geraadpleegd op 18 september 2017, van www.exodus.nl,

'narratief' betrekking op het onderwerp dat wordt bestudeerd (Lub, 2014, p. 35). In het geval van dit onderzoek is het onderwerp waardigheid. Volgens Lub is echter voor alle soorten narratief onderzoek gemeenschappelijk dat “ze zich richten op het vastleggen van ervaringen zoals uitgedrukt in verhalen van individuen.” (Ibid.). Ook in dit onderzoek wordt gezocht naar ervaringen, belevingen en verhalen van waardigheid. Voor Lub onderscheidt narratief onderzoek zich met de volgende kenmerken (2014, pp. 35-36):

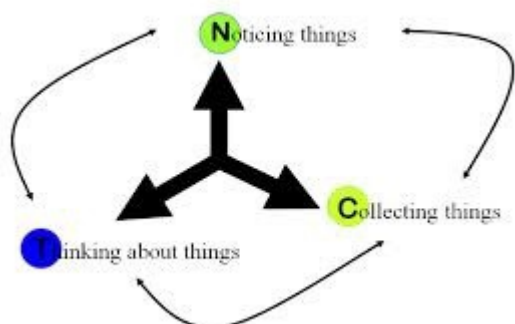
- de onderzoeker verzamelt verhalen van individuen. Die verhalen kunnen voortkomen uit hetgeen de respondent vertelt en zijn bedoeld om een bepaalde beleving over te brengen;
- verhalen kunnen worden geconstrueerd aan de hand van uiteenlopende gegevens, zoals interviews en andere vormen van kwalitatieve data;
- verhalen worden veelal achteraf door de onderzoeker thematisch geordend op een manier die kan afwijken van het oorspronkelijke verhaal van de respondent;
- verhalen kunnen op verschillende wijzen worden geanalyseerd;
- verhalen bevatten doorgaans omslagpunten;
- verhalen spelen zich af binnen specifieke contexten of situaties.

Het onderzoeksproces voor dit type onderzoek bestaat uit het bestuderen van een beperkt aantal respondenten, het verzamelen van data door het letterlijk optekenen van hun verhalen en het thematisch ordenen van de betekenissen van die ervaringen (Lub, 2013, p. 35). Ook voor dit onderzoek geldt dat de onderzoeker aan de hand van verhalen en voorbeelden van een beperkt aantal respondenten tracht te achterhalen hoe de respondenten waardigheid beleven. Zo zijn de begrippen waardigheid of schuld en vergeving voor de doelgroep van dit onderzoek geen dagelijkse gespreksonderwerpen. Het is de verwachting dat door respondenten hun verhaal te laten doen, de interviews rijkere data zullen opleveren dan door het direct bevragen naar de betekenis van bijvoorbeeld schuld of vergeving. Voor deze doelgroep zijn ook duidelijke omslagpunten in hun verhalen te verwachten, gezien hun straf of detentie en hun (vervroegde of beperkte) invrijheidsstelling. Het onderzoek richt zich op de specifieke context van het Exodus huis in Heerlen en het betreft de specifieke situatie van de periode direct na de invrijheidsstelling van de doelgroep. Lub maakt bij narratief onderzoek nog onderscheid tussen:

- “thematische analyse, waarbij de onderzoeker de thema's duiden waarover door de respondenten wordt verteld;
- structurele analyse die meer nadruk legt op op de wijze waarop het verhaal zelf wordt verteld;
- dialogische analyse, waarbij men kijkt hoe het verhaal door de respondent wordt geconstrueerd.” (2013, p. 36).

Om op gestructureerde wijze data uit de interviews te kunnen verzamelen en te analyseren is gebruik gemaakt van het 'NCT model' van Friese (2012, pp. 91-132).

Het model is als volgt weer te geven:

Figuur 4.2: 'NCT model' (Friese, 2012, p. 92)

Dit model kenmerkt zich door een cyclisch proces en bestaat uit de codeerstappen *noticing things*, *collecting things* en *thinking about things*. Volgens Friese verloopt het proces niet zelden als een lineair proces en start dan bij de eerste codeerstap *noticing things*, om vervolgens de andere twee stappen sequentieel te doorlopen (2012, p. 92). De codeerstap *noticing things* heeft betrekking op het ontdekken van interessante patronen of uitspraken in de interviews. Hierbij wordt dan een interessante uitspraak vastgelegd als tekstsegment en wordt aan dit tekstsegment een code toegekend. 'Collecting things' wordt door Friese omschreven als “*As the researcher moves along with analysis, each incident in the data is compared with other incidents for similarities and differences. Incidents found to be conceptually similar are grouped together under a higher-level descriptive concept.*” (2012, p. 93). De onderzoeker zoekt in de data naar bepaalde uitspraken en vergelijkt deze met andere uitspraken en markeert op deze wijze eventuele overeenkomstige uitspraken. Indien uitspraken conceptueel overeenkomen, kan de onderzoeker ervoor kiezen om deze uitspraken samen voegen onder een nieuwe geformuleerde code. Met de derde codeerstap, *thinking about things*, komt met name het inzicht naar voren in eventuele verbanden tussen codes en de *groundedness* van de codes. De *groundedness* geeft een getal aan hoeveel uitspraken verbonden zijn met een specifieke code.²² Het codeerproces kan als volgt schematisch worden weergegeven:

Codeerstap		Omschrijving
1	Het open coderen (<i>noticing things</i>)	Dit is vooral een open, tentatief en herhalend proces. In deze verkennende fase zijn zo veel als mogelijk uitspraken onder een 'eigen' code geplaatst. Hierbij is een groot aantal veelal intuïtief geformuleerde codes ontstaan. Deze codes stonden 'dicht' bij de data en deze stap resulteerde vervolgens in een omvangrijke codelijst van circa 200 codes.

²² Voor de beschrijving van het 'NCT model' van Friese is gebruik gemaakt van Vries, de A.R. (2015). *De morele dimensie van goede zorg. Ervaringen van verpleegkundigen gezien vanuit de principe-ethiek en de zorgethiek (masterscriptie)*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen. 38.

Codeerstep		Omschrijving
2	Toetsen en groeperen van de codes (<i>collecting things</i>)	In de tweede stap is de toepasbaarheid van de codes getoetst door de codes uit stap één kritisch te beoordelen, wat veelal tot aanscherping en herformulering leidde. Alleen als bestaande codes niet pasten, zijn nieuwe codes ontstaan. Hierbij zijn tevens codes met een lage <i>groundedness</i> onder meer generieke codes geplaatst. Maar zijn ook codes 'ontvlecht' van te generieke codes in meer specifiekere codes. Tevens is in de tweede stap de samenhang tussen codes onderzocht en zijn codes gegroepeerd in categorieën. ²³
3	Uitwerken en evalueren (<i>thinking about things</i>)	In de derde en laatste stap is het codesysteem uitgewerkt en zijn alle interviews nogmaals doorlopen. In deze laatste stap zijn toegekende codes nogmaals geëvalueerd en zijn op basis van deze inzichten tabellen en overzichten gemaakt.

Tabel 4.5: codeerstappen (Friese 2012, pp. 92-100)²⁴

Als hulpmiddel voor het coderen is hier gekozen voor het analyseprogramma Atlas.ti. Recent is door de auteur van deze thesis gebruik gemaakt van versie 7 van Atlas.ti. Gezien de grote verschillen tussen versie 7 en de meest recente versie, versie 8, is vanuit pragmatisch oogpunt gekozen om voor dit onderzoek gebruik te maken van versie 7 van Atlas.ti. Atlas.ti, versie 7, werkt met projecten, die *hermeneutical units* worden genoemd. Een *hermeneutical unit* is dus een verzamelnaam van één project en is fysiek vastgelegd in één bestand. Zo zal dit onderzoek worden gevat in één *hermeneutical unit* en worden de interviewverslagen als primaire documenten opgenomen. Het basisniveau wordt gevormd door de primaire documenten (de interviewverslagen). Die documenten worden onderverdeeld in *quotations* (uitspraken uit de interviewverslagen) door er codes aan toe te kennen. Van codes die bij elkaar horen kan een code-familie worden gevormd. In dit kader is de *groundedness* van de code nog van belang. De *groundedness* geeft een getal aan hoeveel *quotations* verbonden zijn met een specifieke code. Hoe hoger de *groundedness* van een code, hoe meer belang doorgaans gehecht kan worden aan een code. Mede ook gezien het exploratieve karakter van dit onderzoek, kunnen ook codes met een relatief lage *groundedness* relevant zijn.²⁵

4.4 Operationalisering

De operationalisering binnen dit onderzoek bestaat uit vier stappen. Als eerste stap zijn de deelvragen 3a, 3b en 3c vertaald naar een aantal thema's (zie paragraaf 4.2). De thema's bij deelvraag 3a zijn terug te leiden naar een verkenning van de beleving van waardigheid door ex-gedetineerden. De thema's bij de deelvragen 3b en 3c zijn terug te leiden naar het theoretisch kader van dit onderzoek en richten zich op de vraag welke invloed de vermogensbenadering van Nussbaum en een viertal christelijke thema's kunnen hebben op de beleving van waardigheid door

23 In Atlas.ti worden deze categorieën 'families' genoemd.

24 Deze tabel is overgenomen van Vries, de A.R. (2015). *De morele dimensie van goede zorg. Ervaringen van verpleegkundigen gezien vanuit de principe-ethiek en de zorgethiek (masterscriptie)*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen. 39.

25 De beschrijving van de werking van Atlas.ti is overgenomen van Vries, de A.R. (2015). *De morele dimensie van goede zorg. Ervaringen van verpleegkundigen gezien vanuit de principe-ethiek en de zorgethiek (masterscriptie)*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen. 39-40.

ex-gedetineerden. Vervolgens zijn deze thema's, als tweede stap, geoperationaliseerd naar een concept topic-lijst. Deze concept topic-lijst is in een proefinterview getoetst bij een proefpersoon (zie paragraaf 4.2). Op basis van dit proefinterview is de definitieve topic-lijst geformuleerd (derde stap). Dit is als volgt in schema gebracht:

Deelvraag	Operationalisering van de deelvragen naar vragen in de topic-lijst
3a (deel 1)	<i>Hoe omschrijven respondenten de menselijke waardigheid?</i>
3a (deel 2)	<i>Wat of wie draagt bij dan wel doet afbreuk aan de waardigheid van de respondenten? Op welke momenten of in welke gevallen wordt bijgedragen dan wel wordt afbreuk gedaan aan de waardigheid van de respondenten?</i>
	<p><u>Operationalisering</u>: hoe ervaren respondenten dat zij de moeite waard zijn? Hoe worden zij in hun beleving in hun waarde gelaten? Wie of wat draagt bij aan het de moeite waard zijn dan wel zorgt er voor dat respondenten niet in hun waarde worden gelaten?</p> <p><u>Voorbeeldvragen</u>:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Wat versta je onder de moeite waard zijn, jou in je waarde laten? Hoe zou je dit beschrijven? - Wat is belangrijk om jou in je waarde te laten? - Welke personen zijn bij jou betrokkenen als het gaat om de moeite waard zijn? - Hoe laat jij anderen in hun waarde? - Zijn er wel eens momenten dat jij juist wel in jouw waarde wordt gelaten? Hoe kwam dat en op welke momenten? Wie waren betrokken of wat heeft dat veroorzaakt? - Word jij wel eens niet in jouw waarde gelaten? Hoe kwam dat en op welke momenten? Wie waren betrokken of wat heeft dat veroorzaakt? - Heb je wel eens last doordat je niet in jouw waarde wordt gelaten? Hoe lang duurt dit gevoel? Geeft dit verdere klachten? <p><u>Methode/ aanpak</u> met open vragen: kun je een voorbeeld geven waar jij in je waarde wordt gelaten? Heb je nog meer voorbeelden?</p>
3b	<i>Welke wezenlijke menselijke vermogens en factoren van waardigheid zijn te identificeren dan wel ontbreken? Welke rol spelen deze vermogens?</i>
	<p><u>Voorbeeldvragen</u>:</p> <p>1. Dak boven je hoofd. Hoe is het gesteld met jouw huisvesting en voeding. Kun je hier voldoende bewegen en sporten? Hoe belangrijk is dit voor jou? Welke invloed heeft dit op jouw waardig bestaan?</p> <p>2. Gezondheid. Kun jij je vrij bewegen en verplaatsen van de ene naar de andere plek? Heb je wel eens te maken met geweld? Zo ja, kun je een voorbeeld geven? Welke invloed heeft dit punt voor jou op een waardig leven?</p> <p>3. Proeven en ruiken. Zo ja/ nee, kun je een voorbeeld geven? Hoe belangrijk is dit voor jou? Welke invloed heeft dit op jouw waardig bestaan?</p> <p>4. Gevoelens. Op welke wijze uit jij je gevoelens, is daar ruimte voor? Kun je met anderen praten over verdriet, angst, vriendschap, liefde voor je gezin/ familie? Hoe belangrijk is dit voor jou? Welke invloed heeft dit voor jou op jouw waardig bestaan?</p> <p>5. Toekomst. Op welke wijze ben jij bezig met de planning van je toekomst? Kun je daar met andere over praten? Hoe weet jij dat de planning of ideeën realiseerbaar zijn? Zijn er voldoende mogelijkheden voor scholing? Hoe belangrijk is dit voor jou? Welke invloed heeft dit voor jou op jouw waardig bestaan?</p> <p>6. Familie en vrienden. Op welke wijze ben je in staat om nieuwe relaties aan te gaan/ bestaande relaties te onderhouden? Wat vind je belangrijk bij het opbouwen van relaties en wat denk je dat anderen belangrijk vinden? Hoe belangrijk is dit voor jou? Welke invloed heeft dit voor jou op jouw waardig bestaan?</p>

3b	Welke wezenlijke menselijke vermogens en factoren van waardigheid zijn te identificeren dan wel ontbreken? Welke rol spelen deze vermogens?
	<p>7. Dieren en planten. Zijn er voldoende mogelijkheden om te genieten van de natuur, door bijvoorbeeld te tuinieren, lopen door de natuur, het houden van huisdieren, luisteren naar vogels? Hoe belangrijk is dit voor jou? Welke invloed heeft dit voor jou op jouw waardig bestaan?</p> <p>8. Hobby's. Op welke wijze geniet jij van allerlei spelvormen als kaarten? Heb je voldoende ruimte om te recreëren? Kun je je hobby uitvoeren? Hoe belangrijk is dit voor jou? Welke invloed heeft dit op jouw waardigheid?</p> <p>9. Werk. Op welke wijze ben jij in staat om bijvoorbeeld werk te zoeken? Heb je hierbij gelijke kansen? Zijn er mogelijkheden om dingen op te zoeken op internet? Hoe belangrijk is dit voor jou? Welke invloed heeft dit voor jou op jouw waardig bestaan?</p> <p>10. Doel in het leven. Op welke wijze geeft jij invulling aan zingeving in het leven? Welk perspectief zie je voor jezelf in de toekomst en op welke mogelijkheden heb je om hier invulling aan te geven? Hoe belangrijk is dit voor jou? Welke invloed heeft dit voor jou op jouw waardig bestaan?</p> <p>Methode/ aanpak met 10 kaarten (met daarop de 10 vermogens)²⁶: kun je de kaarten verzamelen die voor jou horen bij het in je waarde laten en die juist niet bijdragen aan dat jij de moeite waard bent? Kun je per kaart aangeven waarom?</p>
3c	Op welke wijze kunnen christelijke thema's bijdragen aan de menselijke waardigheid?
	<p><u>Voorbeeldvragen:</u></p> <p>1. Toekomst. Is er iets heilig of onaantastbaar voor jou? Welke dingen vereert je? Kun je iets waarderen wat buiten jezelf ligt? Ervaar je wel eens de steun van God of een 'hogere' macht? Heb je ooit een gevoel van geluk of ontzag gehad? Wanneer en in welke situaties? Heb je vertrouwen in de toekomst? Wat is belangrijk in dit vertrouwen of wat heb je nodig om dit vertrouwen op te bouwen? Hoe zie jij dat, waar vind jij steun? Is er iets of iemand die het slecht met ons voor heeft bij tegenslagen of iets of iemand die ons helpt als het leven meezit? Hoe kunnen we onze toekomst zien? Bestaat het leven uit toevalligheden of zijn wij voorbestemd? Voor velen is er een God, 'hogere' macht of 'vader figuur' die vanaf boven de leiding heeft over (de toekomst van) ons leven? Hoe zie je dit, is er iets of iemand die leiding heeft over jouw leven?</p> <p>2. Schuld. Alle mensen maken fouten. Wat vind je van de uitspraak dat de mens meer is dan zijn/ haar zonde of (mis)daad? Hoe is dat op jou van toepassing? Wat betekent dat voor jou dat we allemaal zondige wezens zijn en allemaal fouten maken? Hoe komt het volgens jou dat we allemaal – zonder uitzondering – kwetsbaar zijn? Waarom wordt niet iedereen gestraft voor zonden of fouten? Kun je genade wel verdienen of is het een geschenk voor iedereen: wat vind je daar van? Waarom zouden we hier dankbaar voor moeten zijn? Waar ben jij dankbaar voor?</p> <p>3. Vergeving. Heb jij iemand wel eens vergeven voor iets wat jou is aangedaan? In welke situatie en hoe kwam het dat jij diegene kon vergeven? Heeft iemand jou wel eens vergeven voor wat jij iemand hebt aangedaan? Welke situatie was dat? Wat betekende dat voor je schuldgevoel? Heb je hier bijvoorbeeld berouw getoond? Wat vind je van de uitspraak dat je over vergiving zelf beslist, maar voor verzoening heb je ook de ander (het slachtoffer) nodig? Hoe kun je nadat je iemand gekwetst hebt de relatie herstellen, volgens jou? Kun je een voorbeeld geven waar je dat hebt gedaan? Wat doet dat met je vertrouwen? Zijn wij niet allemaal geroepen om te helpen bij het verzoenen van ruzies tussen bijvoorbeeld vrienden of te bemiddelen als een bekende, iemand anders iets aandoet? Wat zou dat jou kunnen helpen in het dagelijkse leven?</p> <p>4. Waar hoor ik bij? Hoe kunnen we de samenleving zo organiseren dat iedereen tot bloei kan komen? Wat zou jij hiervoor willen opofferen? Wat heeft jouw detentie betekend voor jouw relatie met je gezin, familie en vrienden? Wat is er voor jou nodig om deze relaties weer op te bouwen/ te herstellen? Hoe ga je dat doen? Hoe ziet voor jou de ideale gemeenschap er uit en waarom? Heb je hier een voorbeeld van een leider/ voorbeeld figuur. Velen hebben een voorbeeld leefomgeving of een voorbeeldfiguur binnen een ideale leefomgeving. Hoe zit dat bij jou? Welke rol speelt naastenliefde voor jou en hoe zou jou dit kunnen helpen in jouw leven?</p>

26 De tien kaarten zijn opgenomen in bijlage 3.

3c	Op welke wijze kunnen christelijke thema's bijdragen aan de menselijke waardigheid?
	<u>Methode/ aanpak</u> met 4 kaarten (met daarop de 4 thema's) ²⁷ : kun je per kaart/ onderwerp vertellen hoe dat jou kan helpen om jou in je waarde te laten en in hoeverre dit onderwerp het voor jou verpest om de moeite waard te zijn?

Tabel 4.6: operationalisering van de deelvragen 3a, 3b en 3c

Uit het proefinterview kwam ook naar voren dat het interview te veel tijd in beslag nam (gelet op de spanningsboog van de respondent), maar bovenal kwam naar voren dat het 'afwerken' van de topic-lijst onvoldoende aansloot bij de belevingswereld van de respondent. Om deze reden is besloten om voor de deelvragen 3b en 3c, als vierde stap, spelkaarten te maken en deze meer 'spelenderwijs' voor te leggen tijdens de interviews. De spelkaarten zijn nog verder toegespitst op de belevingswereld en taalgebruik van de respondenten. Voor deelvraag 3b betekent dit dat voor elke vermogen een kaart is gemaakt, met daarop in begrijpelijke taal het vermogen en maximaal vier vragen, die gesteld kunnen worden bij dit vermogen. Voor bijvoorbeeld het eerste vermogen, huisvesting, is de volgend kaart samengesteld:

<i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door</i>
1. Dak boven je hoofd
– hoe belangrijk is zelfstandig wonen? – hoe belangrijk is het dat niemand zo maar je kamer of huis komt binnenlopen? – hoe belangrijk is de stad of omgeving waar je woont?

figuur 4.2: kaart vermogen 'huisvesting' (deelvraag 3b)

Voor deelvraag 3c zijn vier vergelijkbare kaarten samengesteld. Voor bijvoorbeeld het eerste christelijke thema, schepping, is de volgend kaart samengesteld:

<i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door</i>
1. Steun
– is er iets heiligs voor jou? Vereer je iets of iemand? – bij wie vind jij steun? wie steun jij? – wat heb je nodig om je leven op te bouwen? – wie helpt je bij pech of als je iets wilt bereiken? Bestaat het leven uit toeval of staat jouw leven voor een deel vast? – is er niet altijd iemand die jou in goede en slechte tijden steunt?
<i>Hulp vragen mag en is geen zwakte</i>

Figuur 4.3: christelijk thema 'schepping' (deelvraag 3c)

²⁷ De vier kaarten zijn opgenomen in bijlage 4.

Een volledig overzicht van de kaarten is opgenomen in de bijlagen 3 en 4.

4.5 Kwalitatief evalueren

Lub introduceert in zijn boek *Kwalitatief evalueren in het sociale domein (2014)* begrippen als geloofwaardigheid, betrouwbaarheid, passendheid en controleerbaarheid als criteria voor goed kwalitatief onderzoek. Hij stelt zich primair de vraag hoe kwalitatief onderzoek kan of moet worden ingezet als evaluatiemethode voor sociale interventies (2014, p.12). Lub stelt zich bijvoorbeeld de vraag wat de potentie is van kwalitatieve datasynthese in de zoektocht naar 'wat werkt' (Ibid.). Hoe verhoudt kwalitatief onderzoek zich tot causale inzichten over 'sociale aanpakken' en hoe kunnen deze interventies uiteindelijk worden beoordeeld op effectiviteit (Ibid.). Dit onderzoek is niet gericht op het doen van interventies, maar de door Lub gestelde vragen dwingen de onderzoeker om ook binnen exploratief onderzoek na te denken over de mogelijkheden en de beperkingen.

Volgens Lub is narratief onderzoek een geschikte aanpak, indien een bepaald verschijnsel, zoals de beleving van waardigheid door ex-gedetineerden, chronologisch en gedetailleerd in kaart moet worden gebracht vanuit het perspectief van de respondent (2014, p. 36). Zo wordt in dit onderzoek ook onderzocht welke vermogens en christelijke thema's van invloed zijn op de beleving van waardigheid door de respondenten. Voor Lub kent narratief onderzoek ook valkuilen en stelt hij dat door het geringe aantal respondenten nieuwe inzichten zeer beperkt generaliseerbaar zijn (2014, p. 37). Ook vraagt hij zich af in hoeverre bij narratief onderzoek de geringe afstand tussen onderzoeker en respondent problematisch is. (Ibid.) Zo dient de onderzoeker eigen ideeën en aannames buiten beschouwing te laten, maar het is maar de vraag of de onderzoeker dit helemaal kan uitsluiten. Alhoewel het analyse-proces op 'afstand' plaatsvindt en het coderen volgens gestructureerde processtappen wordt opgebouwd, valt ook hier niet uit te sluiten dat data (on)bewust door de onderzoeker in een bepaalde richting worden gestuurd. Lub spreekt in dit kader over 'narratieve misleiding' als gebeurtenissen achteraf worden voorzien van een logisch causaal verband, ook al is er geen sprake van een dergelijk verband (Ibid.). Ook voor dit onderzoek geldt dat het coderen en het leggen van verbanden volledig in handen liggen van de onderzoeker. Voor Lub betekent dit dat de onderzoeker zelf aan de nodige criteria moet voldoen. Hij doelt hier dan op competenties als “aanpassingsvermogen voor veranderende omstandigheden, een gevoel voor het proces en de vaardigheid om eerlijk en transparant te rapporteren.” (Lub, 2014, p. 84). Daarnaast is voor dit onderzoek een aantal kwalitatieve criteria ingebouwd. Zo wordt tijdens de uitvoering van het onderzoek de topic-lijst niet gewijzigd. Alle interviews worden opgenomen en getranscribeerd. Tevens wordt een onderzoekslogboek bijgehouden, zodat er een 'audit trail' of 'decision trail'

ontstaat van gemaakte keuzes. Er worden helder omschreven codes gebruikt en gedocumenteerd, zodat de codes achteraf inzichtelijk en controleerbaar zijn. Als 'peer debrief' worden alle getranscribeerde interviews door de thesisbegeleider meegelezen. Naast de genoemde kwalitatieve criteria is het volgens Lub van belang om tijdens en na het onderzoek de juiste controlevragen voor gevolgde onderzoeksprocedures te stellen. De volgende evaluatieve vragen kunnen worden gesteld (Lub, 2014, p. 102):

- Hoe vond de selectie van het sample plaats?
- Welke categorieën kwamen voort uit de data?
- Zijn de definities van de algemene categorieën compleet?
- Kunnen sterke theoretische verbanden worden gelegd tussen categorieën en tussen categorieën en hun eigenschappen?

Lub wijst verder nog op de emancipatoire doelstellingen van veel narratief onderzoek. Narratief onderzoek is vaak gericht op het geven van een stem aan gemarginaliseerde groepen (Ibid.). Ook in dit onderzoek betreft het een gemarginaliseerde groep van ex-gedetineerden. Lub wijst er op dat “deze op humanisering gestoelde benadering (stem geven) en de op wetenschappelijke gerichte benadering (willen weten wat werkt) van narratieve onderzoeksmethoden voor een spanningsveld kan zorgen” (ibid.). Tot slot wijst Lub nog op het methodologische spanningsveld tussen particularisatie versus generaliseerbaarheid (2014, pp. 147-150). In essentie gaat het over de mate van representativiteit van het onderzoek. Hutjes en Van Buuren (2007) spreken in dit kader van de 'overdraagbaarheid' van de resultaten. Dit onderzoek beoogt het ervaren van waardigheid door ex-gedetineerden binnen een beperkt onderzoeksgebied te onderzoeken en te beschrijven. De generaliseerbaarheid is in dit onderzoek, gezien deze beperkte omvang, niet van toepassing. Resultaten zijn sporen, die eerste inzichten of hypothesen kunnen opleveren en om vervolgonderzoek vragen.

4.6 Privacy & datamanagement

In dit onderzoek worden vier interviews afgenomen in het Exodus huis in Heerlen. De interviews zijn opgenomen met een datarecorder. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn allerlei beschermende maatregelen getroffen voor mensen die bijvoorbeeld medische zorg ontvangen of worden betrokken in een wetenschappelijk onderzoek. Inmiddels is op een breed terrein geïnformeerde weloverwogen toestemming of *informed consent* ingevoerd als standaard. Alle respondenten zijn vooraf door de begeleiding van het Exodus huis gevraagd of zij wilden meedoen aan het onderzoek. De respondenten is expliciet aangegeven dat het meedoen geheel op vrijwillige basis is. Bij aanvang van het interview is elke respondent nogmaals uitgelegd dat participatie

geschiedt op vrijwillige basis en dat zij zich te allen tijde, zonder reden, mogen terugtrekken uit het onderzoek. Aan alle respondenten is uitgelegd dat de interviews alleen worden gebruikt voor wetenschappelijke doeleinden en dat onderzoeksresultaten nimmer zijn terug te leiden naar één respondent. Aan alle respondenten is expliciet toestemming gevraagd om het interview te mogen opnemen. Nadat deze procedure is doorlopen is het onderzoek aan de respondenten kort toegelicht. Pas na het voorstelrondje is de opname-apparatuur gestart.

Om de privacy en anonimiteit van de respondenten te waarborgen is zo veel als mogelijk het noemen van namen vermeden. De interviews zijn getranscribeerd en er is bewust gekozen om het transcriberen niet uit te besteden. In de transcripties zijn namen afgekort met de eerste letter. Uit privacy-overwegingen zijn de transcripties niet als bijlage opgenomen in deze thesis. De transcripties zijn 'meegelezen' door de begeleider van deze thesis en zullen, behoudens de beoordelaar van deze thesis, niet verder beschikbaar worden gesteld aan derden.

Onderzoeksdata worden in toenemende mate alleen nog maar digitaal opgeslagen. Voor Evers wordt de toekomstige toegankelijkheid van deze digitale data bedreigd, doordat dragers van data stuk kunnen gaan of verouderen (2015, p. 343). Het gebruik van standaard opslagmethoden kan helpen om toekomstig gebruik te vergroten. Dit noopt vandaag de dag elke onderzoeker om goed na te denken over veilig datamanagement. Voor Evers speelt in dit kader een *Trusted Digital Repository* (TDR) ofwel een duurzame bewaarplaats van digitale onderzoeksdata een belangrijke rol (2015, p. 344). In de markt houdt zich al een aantal professionele partijen bezig met de opslag en archivering van onderzoeksdata. In dit onderzoek is voor de archivering en het maken van *backups* gebruik gemaakt van een externe harde schijf, waar alleen de onderzoeker toegang toe heeft. In overleg met de desbetreffende afdeling van de universiteit zal overlegd worden over een veilige en duurzame opslag (tien jaar) van de ruwe data.

5 Analyse en rapportage

*“Ik heb een snorretje, ik heb een donkere kleur, ik heb een paar tatoeages hier en daar, en dan denkt ze gelijk, die gaat me tas zitten klauwen, snap je ... Waarom doe je dat, waarom doe je dat vriendin [lach] ... Waarom, snap je, ja ja. Het ergste is dat hun weten, je bent een crimineel, je weet je bent een crimineel, dus ze willen helemaal niets met jou te maken hebben.”
(interview 1, 2017, p. 22)*

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de onderzoeksresultaten gepresenteerd en per deelvraag besproken.

Het betreft de volgende deelvragen:

- 3a. *Welke dimensies, kenmerken en aspecten van waardigheid worden ervaren door ex-gedetineerden? Wat of wie draagt bij dan wel doet afbreuk aan de waardigheid?*
- 3b. *Welke wezenlijke menselijke vermogens en factoren van waardigheid zijn te identificeren? Welke zijn aanwezig en welke ontbreken? Welke rol spelen deze vermogens?*
- 3c. *Op welke wijze kunnen christelijke thema's bijdragen aan de menselijke waardigheid?*

Voor de analyse van de onderzoeksresultaten is van het analyse 'tool' Atlas.ti gebruik gemaakt. De vier getranscribeerde interviews zijn in Atlas ingelezen en de relevante uitspraken zijn gecodeerd. Tijdens het coderen is in meerdere codeerstappen een codesysteem ontstaan. In bijlage 5 is een logboek van deze codeerstappen opgenomen. Het codesysteem voor deze analyse verwijst naar bestaat uit de drie deelvragen, met daaronder de codes. De codes verwijzen vervolgens naar relevante uitspraken uit de vier interviews. Als systematiek is ervoor gekozen om per deelvraag een aantal categorieën te formuleren. Deze categorieën worden in Atlas 'supercodes' genoemd en bevatten zelf geen uitspraken. Een categorie bestaat vervolgens uit één of meerdere codes. Een code verwijst dan weer naar één of meerdere uitspraken. In dit onderzoek is de *groundedness* een belangrijk criterium voor de analyse. De *groundedness* geeft het aantal uitspraken aan dat onder een code is geplaatst en is een indicatie van hoe relevant een code is voor bijvoorbeeld de beschrijving van de beleving van waardigheid bij de respondenten. Tevens is voor de analyse relevant hoeveel respondenten een uitspraak hebben gedaan bij een bepaalde code. Zijn bij een bepaalde code uitspraken opgenomen van meerdere respondenten, dan kan dat een indicatie zijn voor de representativiteit van de code. In het uiteindelijke codesysteem zijn per deelvraag de volgende categorieën weer te geven:

<i>Codesysteem</i>	<i>Categorieën</i>	
Hoe omschrijven respondenten de menselijke waardigheid (<i>deelvraag 3a</i>)	Wat versta je onder de moeite waard zijn Wanneer word je niet in je waarde gelaten Ik ben niet waardig Ik laat anderen niet in hun waarde Wat is belangrijk of nodig om de moeite waard te zijn	
Welke wezenlijke menselijke vermogens zijn belangrijk dan wel van minder belang voor de menselijke waardigheid (<i>deelvraag 3b</i>)	Dak boven je hoofd Toekomst Doel in het leven Werk Dieren en planten	Proeven en ruiken Gezondheid Hobby's Gevoel Familie en vrienden
Op welke wijze kunnen christelijke thema's bijdragen aan de menselijke waardigheid (<i>deelvraag 3c</i>)	Steun Schuld Vergeving Waar hoor ik bij	

Tabel 5.1: codesysteem, per deelvraag met bijbehorende categorieën

In de paragrafen 5.2 tot en met 5.4 worden de onderzoeksresultaten per deelvraag besproken. Hierbij worden alleen codes gepresenteerd en besproken, waarvan de *groundedness* minimaal vijf is of als bij een code minimaal twee respondenten een uitspraak hebben gedaan. De *groundedness* in het codesysteem varieert van minimaal 1 en maximaal 37. Het aantal respondenten varieert van minimaal 1 en maximaal 4. Uit de analyse van de data blijkt dat de gekozen criteria recht doen aan de representativiteit van de codes bij een categorie, zonder afbreuk te doen aan de overzichtelijkheid. Verder is bij deze keuze meegenomen dat bij een exploratief onderzoek ook codes met een relatief lage *groundedness* waardevolle informatie kunnen geven. Dit blijkt bijvoorbeeld bij de categorieën bij deelvraag 3b, die van minder belang zijn voor de menselijke waardigheid. Uit de analyse blijkt dat bij deze categorieën relatief veel codes zijn die niet aan de voorgaande criteria voldoen. Om ook inzicht te verschaffen in de relevante codes voor deze categorieën, is voor een minimale *groundedness* van 2 als criterium gekozen.

Het codesysteem van deze analyse bestaat uit 205 codes (inclusief de 'supercodes') en er zijn 898 uitspraken gecodeerd. Deze uitspraken per deelvraag zijn als volgt onderverdeeld:

<i>Deelvragen</i>	<i>Aantal uitspraken</i>
3a	332
3b	277
3c	289
Totaal	898

Tabel 5.2a: onderverdeling uitspraken per deelvraag

Deze uitspraken van de respondenten zijn als volgt onderverdeeld:

<i>Respondenten</i>	<i>Aantal uitspraken</i>
1	248
2	302
3	209
4	139
Totaal	898

Tabel 5.2b: onderverdeling uitspraken per respondent

De volledige codelijst per categorie en onderliggende codes, inclusief de *groundedness*, zijn in bijlage 6 in een netwerk overzicht en codelijst opgenomen.

5.2 Analyse deelvraag 3a: de moeite waard zijn

In deze paragraaf worden de onderzoeksresultaten bij deelvraag 3a besproken. Allereerst worden per categorie de onderliggende resultaten besproken en de paragraaf wordt afgesloten met een presentatie van de hoofdlijnen van de resultaten van deelvraag 3a. Tabel 5.2 toont de detailanalyse van de categorie 'Wat versta je onder de moeite waard zijn'. Deze categorie telt 4 codes. Deze is als volgt weer te geven:

Codes bij de categorie 'Wat versta je onder de moeite waard zijn'	<i>Groundedness</i> (minimaal 5)	Door aantal respondenten genoemd
Respect krijgen	17	2
Geen oordeel over mij	11	2
Serius genomen worden	9	2
Gezien worden als medeburger	7	2

Tabel 5.3: omschrijvingen van de moeite waard zijn

Het aantal gevonden codes met een relatief hoge *groundedness* is een aanwijzing dat de beleving van waardigheid wel degelijk een rol speelt in het leven van de respondenten. De hoge *groundedness* bij de vier gepresenteerde codes suggereert dat respondenten het belangrijk vinden hoe de buitenwereld naar ze kijkt. Deze codes zijn als groep door alle respondenten genoemd en lijken een samenhang te hebben. Respondenten willen respectvol behandeld worden. Een respondent formuleert het als volgt: “je hebt ook gewone mensen die normaal doen, kijk als je gewoon normaal met mij doet, je respecteert mij gewoon, dan heb je mij wel in mijn waarde gelaten” (interview 1, 2017, p. 2). Hierbij lijken respondenten zich te richten tot medebewoners en mensen die zij in het dagelijkse verkeer tegenkomen. De respondenten willen serieus genomen

worden, waarbij zij willen dat hun omgeving luistert naar eventuele problemen en dat daar naar gehandeld wordt. Zij willen na hun detentie niet nog een keer veroordeeld worden door de samenleving.

In de navolgende categorie worden respondenten juist gevraagd naar ervaringen en belevingen van 'niet de moeite waard zijn' of 'niet in waarde worden gelaten'. De resultaten voor deze categorie zijn als volgt weer te geven:

<i>Codes bij de categorie 'wanneer word je niet in je waarde gelaten'</i>	<i>Groundedness (minimaal 5)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
Mij is iets aangedaan	37	2
Geen respect krijgen	24	3
Geen doel	12	1
Niet serieus genomen worden	12	1
Geen hulp krijgen	8	1
Geen vrijheid ondanks straf voorbij	8	1
Geen werk	6	2
Mijn kind(eren) niet mogen zien	5	1

Tabel 5.4: belangrijke belevingen van niet in je waarde worden gelaten

De resultaten voor deze categorie liggen grotendeels in lijn met de vorige categorie. Het hoge aantal codes en de zeer hoge *groundedness* laten zien dat deze categorie bij de respondenten een belangrijke rol speelt. De codes 'mij is iets aangedaan', 'geen respect krijgen' en 'niet serieus genomen worden' zijn als groep door alle respondenten genoemd en lijken een samenhang te hebben. Het lijkt alsof de respondenten zich door de buitenwereld te kort gedaan voelen.

Respondenten voelen zich slachtoffer en lijken zich er ook naar te gedragen. Een analyse van de uitspraken bij de code 'mij is iets aangedaan' leert dat het niet gaat om wat hen direct is aangedaan, maar dat het meer een algemeen 'slachtofferoffer' gevoel betreft. De codes 'geen respect krijgen' en 'niet serieus genomen worden' verwijzen naar een negatieve formulering van uitspraken bij de codes 'respect krijgen' en 'serieus genomen worden' bij de voorgaande categorie 'wat versta je onder de moeite waard zijn'. Deze groep van codes zijn nagenoeg door dezelfde respondenten genoemd en lijkt consistent te zijn. De respondenten willen met respect behandeld worden en reageren fel in situaties waarin zij niet met respect worden behandeld. Een respondent verwoordde een voorbeeld op zijn werk als vuilophaler als volgt: “Mw, ik doe wat me opgedragen word ... Komt er eentje naar buiten en die vindt van, he vriend, uh, wil je dan niet meenemen, en ik mag dat niet meenemen ... Ja, ble ble ble ble, snap je, beginnen ze te schelden en zo, zo wah, snap je” (interview 1, 2017, p. 2). Veruit de hoogste *groundedness* valt te zien bij de code 'mij is iets aangedaan'. Een niet te verwaarlozen beleving van respondenten is dat zij vinden dat zij ook slachtoffer zijn van geweld of

ander leed, waardoor zij in de gevangenis zijn beland. Een respondent noemt in dit kader een voorbeeld waarbij zijn vriendin gedwongen in de prostitutie is beland. Hij verwoordde zijn gevoel als volgt: “Voornamelijk de verdriet wat voor mij is aangedaan uhh, niet alleen mij maar ook mensen die mij dierbaar waren, want dat heeft mij behoorlijk ten gronde gericht, door het machteloosheid, wat je ah je kon niet doen (interview 2, 2017, pp. 5-6). Het valt op dat respondenten zich niet de moeite waard vinden als zij geen werk hebben en een uitzichtloos leven hebben. Een respondent hierover: “Als je geen doel hebt vriend, dan heb je geen strijd lust, heb je niks” (interview 1, 2017, p. 13). De uitspraken bij de code 'geen hulp krijgen' verwijst naar instanties zoals de gemeente bij de zoektocht naar een huis. Respondenten zien het Exodus huis als een tussenstation en vinden dat hun vrijheid, ondanks het uitzitten van hun straf, nog steeds is beperkt. Het kunnen dan ogenschijnlijk kleine punten zijn als het niet mogen drinken van een biertje op hun kamer.

In onderstaande tabel zijn de resultaten voor de categorie 'ik ben niet waardig' opgenomen:

<i>Codes bij de categorie 'ik ben niet waardig'</i>	<i>Groundedness (minimaal 5)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
Ik ben niet normaal omdat ik geen diploma heb	6	2
Ik ben ongelijkwaardig als medemens	5	1

Tabel 5.5: belevingen van 'niet waardig zijn'

Uit de resultaten bij deze categorie komt naar voren dat respondenten zich in beperkte mate niet waardig vinden. Een respondent wil graag met bejaarden werken, maar beschikt niet over de juiste papieren. Hij verwoordde het als volgt: “ik heb gevraagd maar ik moet een cursus volgen voor met bejaarden te werken” (interview 3, 2017, p. 3). Het gevoel van niet waardig zijn, lijkt te worden versterkt door bijvoorbeeld, in de ogen van de respondenten, een oordelende blik. Zoals een respondent vertelde over zijn ervaring in de supermarkt: “Sta ik achter die vrouw te wachten, maar die vrouw zit te wachten en die tas staat hier op die band, en zij is met die karretje bezig, met die dingen bezig zo en zo bap bap bap, en op een gegeven moment kijkt ze me an, pakt ze de tas en zet voorin in haar kar, en dan heb ik zoiets van he [verbazing], wat is dat nou voor een rare beweging (interview 1, 2017, p. 22).

De respondenten zijn ook gevraagd of er voorbeelden zijn, waarbij zij juist andere mensen niet in hun waarde laten. De resultaten zijn als volgt weer te geven:

Codes bij de categorie 'ik laat anderen niet in hun waarde'	Groundedness (minimaal 5)	Door aantal respondenten genoemd
Familie of medebewoner gekwetst	10	2

Tabel 5.6: belevingen van 'ik laat andere niet in hun waarde'

De resultaten laten zien dat deze categorie weinig in beeld is bij de respondenten. Het is opvallend dat de respondenten het hier niet hebben over iemand niet serieus nemen of niet met respect behandelen. Uit de voorgaande categorieën komt namelijk naar voren dat deze elementen voor de respondenten belangrijk zijn als het gaat om zelf de moeite waard te zijn. Uit de voorgaande categorieën komt duidelijk naar voren dat respondenten vinden dat hen iets is aangedaan. Daarentegen betreffen de uitspraken bij de code 'familie of medebewoner gekwetst' situaties die de 'ander' treft op gebieden zoals een vervelende of discriminerende opmerking plaatsen, beperkt geweld tijdens detentie en vreemdgaan. Als illustratie: “Uhh, ja hoor, dat is ook door middel van een, ja een vervelende opmerking te plaatsen, waarvan je weet, je kwetst hem er toch een beetje mee, um, ja dan toch wel met de instelling dat je diegene daarmee wil kwetsen” (interview 2, 2017, p. 1). Zaken die uiteraard niet gebagatelliseerd mogen worden, maar ver weg liggen van de gepleegde delicten. Respondenten lijken zich onvoldoende bewust van het aangedane leed bij hun slachtoffers. Verder valt op dat een respondent aangeeft dat hij met zijn delict zijn familie heeft gekwetst, zonder een relatie te leggen naar eventuele slachtoffers. Hij verwoordde het als volgt: “niet door uhhh, door respectloos te behandelen, nee, maar, misschien in mijn gedrag of de dingen die ik gedaan heb, uh, familieleden gekwetst, uhh, ja familieleden hebben zich wel gekwetst gevoeld” (interview 4, 2017, p. 2).

Een niet onbelangrijke vraag is wat respondenten nodig hebben of wat belangrijk is om de 'moeite waard te zijn'. Een schematische weergave is opgenomen in de navolgende tabel:

Codes bij de categorie 'wat is nodig of wat is belangrijk om de moeite waard te zijn'	Groundedness (minimaal 5)	Door aantal respondenten genoemd
Mensen helpen	23	3
Dankbaarheid tonen	20	3
Zelf respect tonen	11	3
Vaardigheidstraining volgen of opleiding hebben	11	2
Geen schulden hebben	6	2

Tabel 5.7: belevingen van 'wat nodig is of wat belangrijk is om de moeite waard te zijn'

In de resultaten bij deze categorie valt op dat respondenten sterk naar 'buiten' gericht zijn. Ze zijn minder gericht op wat zij nodig hebben, maar benadrukken duidelijk hoe zij met anderen om willen gaan. Een respondent vertelt als volgt: “Ja ja, het respect hebben voor iemand door niet vervelende

opmerkingen te maken, wel iemand in zijn waarde te laten, uhhh, het respect op te brengen door iemand uit te laten spreken” (interview 2, 2017, p. 3). In dit kader lijkt dit voorbeeld triviaal en het valt op dat de respondenten respect hebben niet koppelen aan eventuele slachtoffers. Ook de wil om mensen te helpen en dankbaarheid te tonen passen in deze lijn. Een analyse van de code 'vaardigheidstraining volgen' leert dat de respondent deze training belangrijk vindt, omdat hij dan beter in staat is om zijn impulsiviteit te controleren. Dus ook hier een naar 'buiten' gerichte motivatie. Het geschetste beeld wordt ondersteund door de relatief lage *groundedness* bij de codes 'gezondheid', 'kinderen hebben', 'geholpen worden' en 'leven na Exodus invullen'. Deze codes zijn meer intern gericht en benadrukken meer wat de respondenten zelf nodig hebben.

In de navolgende tabel zijn de hoofdlijnen (deelvraag 3a) van de analyseresultaten bij de ervaringen van respondenten met de menselijke waardigheid als samenvatting weergegeven:²⁸

<i>Wat versta je onder de moeite waard zijn</i>	<i>Wanneer word je niet in je waarde gelaten</i>	<i>Wanneer ben ik niet waardig</i>	<i>Hoe laat jij anderen niet in hun waarde</i>	<i>Wat is belangrijk of nodig om jou in je waarde te laten</i>
<ul style="list-style-type: none"> – respect krijgen – geen oordeel over mij – gezien worden als medeburger / iedereen is gelijk – serieus genomen worden 	<ul style="list-style-type: none"> – mij is iets aangedaan – geen respect krijgen – geen doel hebben – niet serieus genomen worden – geen werk 	<ul style="list-style-type: none"> – geen diploma – als medemens ongelijkwaardig 	<ul style="list-style-type: none"> – familie gekwetst – medebewoners gekwetst 	<ul style="list-style-type: none"> – opleiding – mensen helpen – geen schulden – dankbaarheid tonen – respect tonen

Tabel 5.8: hoofdlijnen beschrijvingen van de waardigheid (deelvraag 3a)

Uit de analyse van de interviewresultaten lijken de begrippen 'in je waarde laten' en 'de moeite waard zijn' van belang te zijn voor de respondenten. Door naar voorbeelden uit hun leven te vragen en bovenal de respondenten te laten vertellen, is rijk materiaal verzameld. In grote lijnen komt naar voren dat respondenten hun waardigheid ontlenen aan het krijgen van respect en het feit dat zij door de samenleving serieus genomen willen worden. Zij geven aan dat zij na hun detentieperiode weer gezien en behandeld willen worden als 'normale' medeburgers. Het is een beeld van een medeburger die een rustig leven leidt en waarbij de respondenten genoeg nemen met eenvoudig werk. Het is een gewenst beeld van de maatschappij, waarbinnen zij niet (nogmaals) veroordeeld willen worden. Hier past ook bij dat zij graag willen werken en door middel van vrijwilligerswerk iets terug willen doen voor de samenleving. Op de vraag 'wie zijn betrokken bij de moeite (niet) waard zijn' valt op dat medebewoners van het Exodus huis een minder positieve rol spelen. Begeleiders en in sommige gevallen familie of partners worden genoemd als het gaat om het krijgen van voornamelijk

²⁸ In de beschrijving van de hoofdlijnen is in de volgorde van de codes geen onderscheid gemaakt tussen codes met een lage of hoge *groundedness*. In de voorgaande nadere analyse van de categorieën is dit onderscheid wel opgenomen.

materiële steun. De samenleving lijkt een belangrijke rol te spelen bij respondenten. Het is de samenleving waarvan de respondent weer het respect wil hebben. Het is ook de samenleving die deze waarde kan schenden. Het kan ogenschijnlijk iets kleins zijn als het niet teruggroeten van een buurtbewoner, dat bij respondenten als een bevestiging werkt dat zij geen volwaardige burgers zijn.

5.3 Analyse deelvraag 3b: menselijke vermogens

In deze paragraaf worden de onderzoeksresultaten bij deelvraag 3b besproken. De respondenten zijn bij dit onderdeel in eerste instantie gevraagd om de drie belangrijkste kaarten apart te leggen. Niet bij alle interviews kon een keuze worden gemaakt voor de belangrijkste drie kaarten. Grofweg komt in de onderzoeksresultaten een tweedeling naar voren tussen belangrijke vermogens en vermogens die van minder belang lijken te zijn. In de navolgende tabel zijn de hoofdlijnen van de belangrijkste vermogens als samenvatting opgenomen:

<i>Categorie belangrijkste vermogens</i>	<i>Beschrijving resultaten</i>	<i>Codes</i>	<i>Grounded-ness (min. 5)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
Dak boven je hoofd	De respondenten geven aan dat zij behoefte hebben aan een eigen plek. Zij zien het hebben van een dak boven het hoofd als een minimale voorwaarde voor een leven in Nederland. Het valt op dat de respondenten weinig op hebben met hun medebewoners.	<ul style="list-style-type: none"> – eigen plek hebben – medebewoners zijn geen vrienden – dak boven je hoofd is minimale voorwaarde in Nederland 	7 8 13	4 2 4
Doel in het leven	Voor de respondenten is er een streven om niet weer in de problemen te komen en een nieuwe start te maken. Het is niet onbelangrijk voor de respondenten dat zij ook kunnen laten zien dat zij op de goede weg zijn. In dat nieuwe leven zijn een 'normaal' bestaan met een 'huisje-boompje-beestje' leven, een partner en werk belangrijke factoren.	<ul style="list-style-type: none"> – geen problemen meer – huisje-boompje-beestje – laten zien dat ik mijn leven weer opbouw – een rustig leven leiden – weg uit mijn oude milieu – leuke baan – leuke vriendin 	7 5 13 8 5 5 5	3 2 2 4 2 3 2
Toekomst	De resultaten bij het vermogen 'toekomst' liggen voor de respondenten in lijn met het vermogen 'doel in het leven'. Voor de respondenten spelen ook hier factoren als een normaal bestaan leiden en leven zonder problemen een belangrijke rol. Zij nemen afstand van hun oude milieu, willen niet meer in angst leven en het contact met familie lijkt in de toekomst belangrijker te worden.	<ul style="list-style-type: none"> – geen problemen met justitie – leven zonder angst – normaal leven – voor elkaar hebben / dak en opleiding – leven met geloof 	6 9 7 5 6	2 3 4 3 3
Werk	Voor de respondenten is het hebben van werk een belangrijke factor. Zij willen graag werken en dat werk mag eenvoudig zijn.	<ul style="list-style-type: none"> – willen werken – tevreden met eenvoudig werk – werk, anders doelloos / uitkering te laag 	8 8 8	4 2 3

Tabel 5.9: samenvatting van de belangrijkste vermogens (deelvraag 3b)

In de navolgende tabel zijn de hoofdlijnen van de minder belangrijke vermogens als samenvatting opgenomen:

<i>Categorie vermogens minder van belang</i>	<i>Beschrijving resultaten</i>	<i>Codes</i>	<i>Groundedness (min. 2)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
Gezondheid	Een goede gezondheid lijkt voor de respondenten minder een rol te spelen. Het is nodig voor het dagelijkse functioneren.	– nodig dagelijks functioneren – nodig zorg kinderen – niet belangrijk	7 3 2	3 1 1
Proeven en ruiken	Het zijn twee vermogens die voor de respondenten minder van belang zijn.	– mis geur Curaçao – koken goed gevoel – niet belangrijk	4 2 3	1 1 2
Familie en vrienden	De resultaten laten hier zien dat de respondenten gebroken hebben met de vrienden uit het oude milieu. Het contact met familie is niet zelden verbroken of vindt op 'afstand' plaats via whatsapp of de telefoon.	– geen contact meer – vrienden verbroken na detentie – goede band, maar op afstand	8 13 5	2 3 2
Dieren en planten	Voor een respondent betekent het hebben van een hond een onvolwaardige relatie. Een hond heeft een sociale functie. Het uitlaten van een hond geeft ook de mogelijkheid om makkelijk met mensen in gesprek te komen. Voor een andere respondent is een plant een zaadje wat kan groeien en waar je voor kan zorgen. Voor een andere respondent hebben bloemen een positieve associatie met zijn overleden moeder.	– hond is maatje – planten associatie moeder – planten zaadje groeien / voor zorgen – hou van vogel(geluid) – hou niet van honden en katten	5 5 6 2 2	2 1 2 1 2
Hobby's	De respondenten vinden een stuk ontlading in fitness. Het hebben of willen hebben van overige hobby's komt niet naar voren.	– fitness, goed voor fysieke en mentale gesteldheid – hobby niet belangrijk	8 3	2 2
Gevoel	Voor de respondenten lijkt het kunnen praten over hun gevoel niet vanzelfsprekend. Als er over gevoel wordt gesproken, dan is dat met de begeleiding of een partner. Met medebewoners wordt over gevoel niet gesproken.	– niet met medebewoners – begrip van begeleiding – met partner – bij niet lekker in vel zitten – met geestelijk begeleider van de kerk	6 4 4 2 2	2 2 1 2 1

Tabel 5.10: samenvatting van de minder belangrijke vermogens (deelvraag 3b)

Uit voorgaande resultaten lijkt het alsof de vermogens die meer naar binnen gericht zijn en meer over gevoel gaan, minder belangrijk zijn voor de respondenten. Dit in tegenstelling tot de vermogens die meer naar buiten gericht zijn, deze worden als belangrijk ervaren. Verder vallen in tabel 5.9 de hogere aantallen in de kolom 'door aantal respondenten genoemd' op (ten opzichte van deelvraag 3a). Het kan een indicatie zijn dat hoe concreter de vragen over waardigheid zijn, des te beter deze respondenten daarop in kunnen gaan.

5.4 Analyse deelvraag 3c: christelijke thema's

In dit onderzoek is gekeken naar de rol van christelijke thema's bij de beleving van menselijke waardigheid. In deze paragraaf worden vier thema's besproken. Hierna volgt een schematische weergave van de analyseresultaten van het eerste thema 'steun':

<i>Codes bij categorie 'steun'</i>	<i>Groundedness (minimaal 5)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
God geeft mij (dagelijks) kracht	19	3
Het duurt lang voordat ik mensen vertrouw	14	4
Steun van zussen	7	2
Steun bij spanning door contact met (klein)kinderen	11	2
Bieden van steun aan vrienden of hulp als buurthulp	5	1
Van begeleiding met compliment of 'klein' gesprek	5	1
Steun van vrienden	5	1

Tabel 5.11: rol van het thema 'steun' bij de beleving van waardigheid

De resultaten laten zien dat slechts één respondent een compliment kan waarderen. Een respondent over het compliment dat hij krijgt van één van de begeleiders: “kom op jongen, je kan het wel, je doet het wel goed” (interview 2, 2017, p. 15). Het zijn deze sporen die mogelijk wijzen op de behoefte aan steun. Respondenten lijken niet actief op zoek te gaan naar steun als zij in de put zitten of om over hun gevoel te praten. De resultaten bij de kaart 'gevoel' bij deelvraag 3b lijkt dit te ondersteunen. Respondenten zijn niet gewend om over hun gevoel te praten en zullen niet snel mensen in vertrouwen nemen. Een respondent formuleert het als volgt: “het duurt heel lang voordat ik iemand vertrouw” (interview 2, 2017, p. 15). Een andere respondent heeft geen vertrouwen in mensen, maar wel in zijn wapen: “nou, mijn vuurwapen zeg ik schiet, dan schiet hij ook, ongeacht wie het ook is, snap je wat ik bedoel” (interview 1, 2017, p. 14). Het is mogelijk een verklaring dat respondenten in het Exodus huis elkaar niet steunen. Ze verblijven daar onvoldoende lang om elkaar goed te leren kennen en elkaar uiteindelijk te leren vertrouwen. Respondenten zoeken wel actief naar steun als er bijvoorbeeld spanning is of als er geld nodig is voor boodschappen of een treinkaartje. Het valt op dat respondenten eerder aankloppen bij vrienden, dan bij hun partner of familie. Een belangrijke factor bij het beleven van steun door respondenten, is het hebben en contact kunnen leggen met hun jonge kinderen en kleinkinderen. Het gaat hier dan niet om directe steun, maar om een liefdevol contact met of gedachte aan hun jonge kinderen en kleinkinderen. Een respondent over zijn jonge dochter: “waardoor nu toch wel een hele mooie dochter naar buiten is

gekomen, waardoor ik nu als ik een dip zit, dat ik toch wel even kan bellen” (interview 1, 2017, p. 14). Een andere respondent spreekt liefdevol over dat zijn kleinkinderen de toekomst zijn en dat hij het familiehuis in Curaçao op hun naam heeft gezet. Het valt op dat respondenten graag anderen willen helpen en als buurthulp zwakkeren en hulpbehoevenden in de samenleving willen ondersteunen. Dit beeld komt overeen met resultaten bij deelvraag 3b. Respondenten willen graag dat zij weer voor vol worden aangezien en het steunen van anderen lijkt een middel om een plaats als volwaardige medeburger te herwinnen. Twee van de respondenten zijn gelovig en zoeken frequent steun bij God. Het betreft dan een steun bij bijvoorbeeld een verdrietige gebeurtenis of bij tegenslag. Ter illustratie een uitspraak bij deze code: “op een gegeven moment ben ik naar Curaçao gegaan om mijn moeder en vader en de moeder en vader van mijn toenmalige vrouw, ja die kinderen waren 3, vol trots, toen waren we op vakantie, 10 dagen na aankomst, sterft mijn jongetje, van 3, en dat was een nare ervaring, het kostte me jaren om het een plekje te geven, nav dat ervaring, zeg ik van, een toekomst is goed, maar je hebt er geen grip op, je kan, je kan willen wat je wil, maar uiteindelijk beslis je niet ... nou, daarom leg ik het in Gods hand [lacht] anders word je gefrustreerd. Het geeft mij rust ja” (interview 4, 2017, p. 7). God om vergeving te vragen voor het delict lijkt voor de respondenten geen onderwerp te zijn. Voor een andere respondent is een spontaan telefoontje van zijn dochtertje, terwijl hij even in de put zit, een steun van God. Het kan immers geen toeval zijn, volgens deze respondent. Ondanks de relatief hoge *groundedness* bij deze code, laat de analyse van de uitspraken bij deze code ook zien dat respondenten een oppervlakkige Godsrelatie lijken aan te gaan. Het gaat hen niet om een Godsrelatie in verhouding tot de geloofsgemeenschap. Een mogelijke verklaring is dat bij deze categorie naar voren komt dat respondenten moeilijk een relatie aangaan met mensen. De Godsrelatie lijkt dan meer een 'vlucht' om geen relatie met mensen hoeven aan te gaan. Een hoge *groundedness* bij de code 'Het duurt lang voordat ik mensen vertrouw', kan dit spoor mogelijk ondersteunen.

Hier volgt een schematische weergave van de analyseresultaten van het tweede thema 'schuld':

<i>Codes bij categorie 'schuld'</i>	<i>Groundedness (minimaal 5)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
Delict of schuld ontkennen, geen herstel	28	4
Delict of schuld bekennen, geen herstel	22	4
Delict of schuld bekennen, herstel	13	1
Schuldbewust, geleerd van fouten (oppervlakkig)	14	3
Herstel bij (levens)delict niet (goed) mogelijk	7	1

<i>Codes bij categorie 'schuld'</i>	<i>Groundedness (minimaal 5)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
Detentie of straf helpt, beter van geworden	6	1

Tabel 5.12: rol van het thema 'schuld' bij de beleving van waardigheid

De resultaten laten in de eerste plaats zien dat respondenten geneigd zijn om het delict te ontkennen dan wel te bagatelliseren. Verwoord door één van de respondenten: “Nee, dat is dat heb ik, de echte ik heeft dat nooit gedaan, dat was een heel ander persoon die dat heeft gedaan” (interview 2, 2017, p. 17). Het lijkt een patroon dat respondenten hun daad en schuld losmaken van zichzelf. Het is ook een onderwerp dat door respondenten bij voorkeur wordt vermeden. Bij de code 'Delict of schuld bekennen, geen herstel' valt op dat de bekentenis in generieke termen wordt verwoord en weinig concreet en persoonlijk is. De respondenten benadrukken dat zij in het 'hier en nu' een ander mens zijn geworden en lijken afstand te nemen van hun vroegere daden. Hun detentie heeft bijgedragen aan het worden van een 'beter' mens. Schuldbewustzijn speelt zich meer af in algemene termen. Een respondent verwoordde het als volgt: “Wel van geleerd, ik weet wel, in ieder geval, dat zijn de fouten die ik nooit meer zal maken en probeer nu ook vanaf om de fouten te zien aankomen, he” (interview 1, 2017, p. 15). Een deel van de respondenten erkent het plegen van het delict, maar lijkt een schuld aan de daad of het slachtoffer af te wijzen. Een respondent verwoordde het als volgt: “Snap je, dat zijn wel de dingen die, van hee, ik weet, ik heb het gedaan, ik weet ik moet er voor betalen [slaat op tafel], maar ik wil niet zo voor betalen man” (interview 1, 2017, p. 17). In de resultaten komen ook voorbeelden naar voren dat respondenten blijk geven van schuldbesef en het willen herstellen van de aangerichte schade. Opvallend is te zien dat respondenten niet altijd weten hoe ze deze schade moeten herstellen. Een voorbeeld hiervan is dat een respondent aangeeft dat een slachtoffer van zijn daad, de schade mag herstellen door hem met gelijke munt terug te betalen. Deze respondent merkt tevens op dat bij bijvoorbeeld zware geweldpleging, het terugbetalen met zware geweldpleging lastig is. Herstel kan in de ogen van deze respondent nooit geheel plaatsvinden met een excuus. Een andere respondent ziet wel mogelijkheden na zijn delict: “Spijt hebben, spijt hebben van iets, zo lang je dat toont, heb je al heel veel teruggedaan” (interview 1, 2017, p. 17).

Hier volgt een schematische weergave van de analyseresultaten van het derde thema 'vergeving':

<i>Codes bij categorie 'vergeving'</i>	<i>Groundedness (minimaal 5)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
Iemand kunnen vergeven	16	3
Vergeven worden	9	3

<i>Codes bij categorie 'vergeving'</i>	<i>Groundedness (minimaal 5)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
Mijn familie vergeven	7	2
Niet vergeven bij geweld tegen partner	6	2
Iemand kunnen vergeven door geloof	5	3
Iemand vergeven bij eerste stap ander	5	3

Tabel 5.13: rol van het thema 'vergeving' bij de beleving van waardigheid

De respondenten geven aan dat zij beter in staat zijn om te vergeven dan vroeger. De redenen die zij hiervoor aangeven zijn het vaderschap, ouder worden en hun detentie. Ook het geloof en Bijbelstudie zijn redenen die zijn genoemd. Een respondent verwoordde het als volgt: “Dat heb ik geleerd uit de boeken, uit de Bijbel dus, als ik ik weet ook wel aan het einde van de dag, wil ik ook vergeven worden voor alles wat ik heb fout gedaan op aarde” (interview 1, 2017, p. 19). Het verwijst naar het kunnen vergeven en vergeven worden. Uit de resultaten komt naar voren dat respondenten het lastig vinden om rondom het thema vergeven concrete casus te benoemen. Het blijft hangen op een abstract niveau. Een respondent benoemt wel een casus en daar is vergeven niet mogelijk voor hem. Het betreft een situatie dat mensen zijn partner wat hebben aangedaan en hij over vergeven zich als volgt uitsprekt: “Nee, bij hun niet, nee absoluut niet” (interview 2, 2017, p. 20). Respondenten geven tevens aan dat vergeven makkelijker is als de ander de eerste stap zet of 'sorry' zegt. Als hoofdlijn komt naar voren dat vergeven bij respondenten geen natuurlijke reactie is. Respondenten benoemen situaties waarbij zij vergeven zijn en dat dit een goed gevoel achter laat. Een voorbeeld hiervan is dat een respondent na een misstap uit het Exodus huis was geplaatst, maar toch mocht terugkomen naar het huis. De verklaring die de respondent hiervoor had is dat hij altijd een positieve bijdrage heeft geleverd in het huis. Hij verwoordde het als volgt: “Ik maak schoon en probeer die mensen toch wel een beetje te helpen, dat heeft ... dat hebben ze gezien, waardoor hee, ja toch, die man is geen slechte man ... hij heeft een paar fouten gemaakt, maar is geen reden om gelijk om stop te zeggen, snap je” (interview 1, 2017, p. 21). Bij dit voorbeeld valt op te merken dat het op de eerste plaats zichtbaar maakt dat het 'vergeven' een positief gevoel achter laat bij de respondent. 'Ik krijg een tweede kans', volgens deze respondent. En op de tweede plaats maakt de respondent een koppeling tussen zijn bijdrage in het huis als voorwaarde voor zijn 'tweede kans'. Een onvoorwaardelijk vergeven lijkt bij respondenten niet mogelijk te zijn. In algemene zin valt bij deze categorie op dat voor de respondenten vergeving vragen aan of vergeving krijgen van slachtoffers geen onderwerp lijkt te zijn.

Een schematische weergave van de analyseresultaten van het vierde thema 'waar hoor ik bij':

<i>Codes bij categorie 'waar hoor ik bij'</i>	<i>Groundedness (minimaal 5)</i>	<i>Door aantal respondenten genoemd</i>
Nergens bij willen horen	16	3
Bij de kerkgemeenschap horen	14	1
Er bij horen als normale burger	7	1
Er bij horen door mensen te helpen	5	2

Tabel 5.14: rol van het thema 'waar hoor ik bij' bij de beleving van waardigheid

Deze categorie laat een ambivalent beeld zien. De respondenten lijken er wel en ook niet bij te willen horen. Respondenten geven aan graag in de samenleving als volwaardige medeburger een plaats te willen hebben. Zij willen deel uitmaken van een gemeenschap of kerkgenootschap. Het volgende citaat is illustratief en mag hier niet ontbreken: “praten, soms wij gaan eten, wij gaan praten, gesprekken maken met die vrouwen, en ja, 2, 3, 4 weken geleden ben ik langs gegaan bij een huis, één van die mannen is jarig, ben ik gegaan, eten, drinken” (interview 3, 2017, p. 16). Het is voor deze respondent een ultiem gevoel van 'er bij horen' als hij door iemand uit de kerkgemeenschap thuis wordt uitgenodigd. De gastvrijheid is voor hem een sterke associatie met de gastvrijheid en gezelligheid die hij nog kent uit zijn tijd in Curaçao.

De code 'nergens bij willen horen' heeft een hoge *groundedness* en laat een ander geluid horen. Respondenten geven aan dat ze nergens bij willen horen, maar willen wel als normale en gewaardeerde medeburger midden in samenleving staan. De code 'nergens bij willen horen' lijkt te wijzen op een spanning tussen erbij willen horen en tegelijk het gevoel te hebben dat dit niet kan en niet geaccepteerd te worden. Die ambivalentie of spanning lijkt te verwijzen naar de houding van de mensen om hen heen, maar misschien ook wel naar twijfel of schaamte in henzelf: 'ik ben niet goed genoeg'. Het valt verder op dat geen van de respondenten een voorbeeld of ideale omgeving noemt. Respondenten helpen graag mensen om ergens 'bij te horen' zoals nieuwelingen in het Exodus huis, maar zijn van mening dat iedereen dat uiteindelijk wel voor zichzelf moet organiseren.

In de navolgende tabel zijn de hoofdlijnen (deelvraag 3c) van de analyseresultaten bij de rol van christelijke thema's bij de ervaringen van respondenten met de menselijke waardigheid als samenvatting weergegeven:²⁹

²⁹ In de beschrijving van de hoofdlijnen is in de volgorde van de codes geen onderscheid gemaakt tussen codes met een lage of hoge *groundedness*. In de voorgaande nadere analyse van de categorieën is dit onderscheid wel opgenomen.

<i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door categorie 'steun'</i>	<i>Ik ben (niet) de moeite waarde door categorie 'schuld'</i>	<i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door categorie 'vergeving'</i>	<i>Ik ben (niet) de moeite waarde door categorie 'waar hoor ik bij'</i>
<ul style="list-style-type: none"> – God geeft mij kracht – wantrouwen medemens 	<ul style="list-style-type: none"> – ontkennen schuld – laag schuldbewustzijn – geen herstel 	<ul style="list-style-type: none"> – weinig vergevingsgezind – vergeving geen onderwerp of alleen in abstracte termen 	<ul style="list-style-type: none"> – acceptatie samenleving belangrijk – ideaal beeld van de normale burger

Tabel 5.15: hoofdpijnen beschrijvingen van de rol van christelijke thema's bij de beleving van waardigheid (deelvraag 3c)

Respondenten lijken niet actief om steun of hulp te vragen. De steun die respondenten wel zoeken, is van materiële aard of impliciet door de gedachte aan of het contact 'op afstand' met (klein)kinderen. Respondenten lijken niet graag over hun gevoel te praten en lijken dan ook geen steun op geestelijk vlak te zoeken. Een mogelijke andere verklaring voor het niet zoeken naar hulp ligt in een wantrouwen van de medemens. De kracht die respondenten ontleen aan het geloof lijkt een individuele aangelegenheid en het geloof wordt niet 'beleefd' in gemeenschap. Voor respondenten lijken de thema's schuld en vergeving geen onderwerp te zijn. Het schuldbesef bij respondenten lijkt beperkt ontwikkeld te zijn en het eventueel herstellen van aangedane leed bij slachtoffers komt niet ter sprake. Er zijn aanwijzingen dat respondenten zich wel schamen voor hun delict en hun detentie richting de familie. Over vergeving laten respondenten zich alleen uit in abstracte termen. Om vergeving vragen of geven, lijkt bij respondenten een blinde vlek. De resultaten geven aan dat de respondenten graag weer voor vol aangezien willen worden door hun medeburgers. De acceptatie door de samenleving lijkt een belangrijk punt en respondenten doen daar graag een stapje extra voor. Respondenten geven aan dat zij afscheid hebben genomen van hun 'oude' leven en willen graag een 'huisje-boompje-beestje' leven hebben.

5.5 Mogelijke verbanden tussen de deelvragen

Bij de resultaten van deelvraag 3a komt naar voren dat de respondenten zich (ook) slachtoffer voelen. De code 'mij is iets aangedaan' heeft een hoge *groundedness*. Een analyse van de uitspraken bij deze code laat zien dat de respondenten hun daad en detentie lijken toe te wijzen aan het leed wat hen is aangedaan. Het is een mogelijk verklaring voor de resultaten bij de thema's schuld en vergeving van deelvraag 3c. Respondenten lijken zich weinig te bekommeren om hun daden en het aangedane leed bij hun slachtoffers. Het ook 'slachtoffer zijn' en 'ik heb mijn straf toch al gehad' lijken een schuldbewustzijn en het vragen om vergeving in de weg te staan. De resultaten bij deelvraag 3a laten tevens zien dat respondenten met respect behandeld willen worden, maar ook fel reageren als zij niet respectvol worden behandeld door bijvoorbeeld buurtbewoners. De categorie 'erbij horen' van deelvraag 3c laat zien dat respondenten graag volwaardig onderdeel

willen zijn van de samenleving. Respondenten willen zelfs als vrijwilliger iets extra's doen om dit te bereiken. Er kan een mogelijke spanning ontstaan tussen enerzijds erbij willen horen en anderzijds het fel reageren op buurtbewoners. Respondenten geven bij deelvraag 3a aan dat zij niet snel mensen in vertrouwen nemen. Ook dit punt zou een spanning kunnen geven met het kunnen aangaan van relaties in de samenleving. Bij deelvraag 3a komt naar voren dat de respondenten weinig op hebben met hun medebewoners van het Exodus huis. Nieuwelingen in het huis krijgen een helpende hand toegereikt, maar respondenten geven aan dat nieuwelingen het verder wel zelf moeten doen. Dit vormt mogelijk een contrast met het graag willen helpen als buurthulp of als vrijwilliger. Dit komt ook voren bij de categorie 'wat is nodig of wat is belangrijk om de moeite waard te zijn' bij deelvraag 3a. Bij de categorie 'gevoel' bij deelvraag 3b komt naar voren dat respondenten niet gemakkelijk over hun gevoel spreken. Er is een mogelijk verband met de uitkomsten bij categorie 'steun' bij deelvraag 3c. Respondenten lijken niet actief op zoek te gaan naar steun, behalve als het gaat om bijvoorbeeld het vragen van geld voor boodschappen. Het niet gemakkelijk praten over gevoel lijkt het steun zoeken op geestelijk niveau in de weg te staan. Het niet gemakkelijk kunnen praten over het gevoel kan mogelijk ook verband houden met de categorie 'schuld' bij deelvraag 3c. Dit komt ook naar voren bij de minder belangrijke vermogens (3b). En hierdoor lijkt het alsof ze niet schuldbewust zijn en zich niet bekommeren over hun slachtoffer. Een ander spoor zou kunnen zijn dat doordat respondenten niet gemakkelijk over hun gevoel praten, zij ook beperkt in gesprek raken over hun daden. En dit zou een ontwikkeling van schuldbewustzijn en slachtofferoriëntatie bij de respondenten kunnen beperken. De resultaten bij de categorie 'ik laat anderen niet in hun waarde' bij deelvraag 3a laten zien dat deze categorie voor de respondenten weinig tot geen rol speelt. Respondenten geven aan dat zij familie en medebewoners hebben gekwetst, maar zij lijken bij deze categorie geen relatie naar slachtoffers te leggen. Dit lijkt in lijn te zijn met de resultaten bij de categorie 'schuld' bij deelvraag 3c. Ook bij deze categorie lijken respondenten als het gaat om schuld of hun daad, zich minder te richten op slachtoffers.

6 Resultaten, conclusie & aanbevelingen

“Vergeving is geen vanzelfsprekende of eenvoudige zaak. Vanuit een eerste beschrijving verschijnt ze eerder als hoogst onwaarschijnlijk, zeer problematisch en zelfs paradoxaal. Laten we vervolgens aannemen dat vergeving hierin bestaat dat het kwaad dat werd aangericht weliswaar niet vergeten wordt, maar dat het de dader niet meer nagedragen wordt, dat het zelfs de relatie tussen slachtoffer en dader in het geheel niet meer belast. Hoe zou iets dergelijks mogelijk zijn?”
(Van Tongeren, 2000, p. 109)

In dit afsluitende hoofdstuk wordt allereerst teruggeblikt op het onderzoek en wordt een samenvatting gegeven van de belangrijkste resultaten (6.1). Daarna worden de belangrijkste observaties besproken en wordt een poging gedaan om de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden (6.2). In de afsluitende paragraaf wordt ingegaan op de beperkingen van het onderzoek en worden enkele aanbevelingen en suggesties gedaan voor de praktijk en voor vervolgonderzoek (6.3).

6.1 Terugblik op het onderzoek & een samenvatting van de belangrijkste resultaten

In deze paragraaf wordt teruggekeken naar het theoretisch kader (6.1.1) en de methodische aanpak (6.1.2). Hiermee wordt tevens antwoord gegeven op respectievelijk de deelvragen 1 en 2. Vervolgens vindt een terugblik plaats op de belangrijkste resultaten van het empirisch onderzoek (6.1.3). Hierbij wordt tevens antwoord gegeven op deelvraag 3. In de laatste subparagraaf (6.1.4) worden de resultaten van het empirisch onderzoek 'in gesprek' gebracht met het theoretisch kader en hiermee wordt antwoord gegeven op deelvraag 4a.

In dit onderzoek is, in het licht van herstelrecht, gezocht naar de beleving van waardigheid bij ex-gedetineerden. Hoofdstuk 1 schetst een eerste context van het begrip herstelrecht. Herstelrecht wordt in het maatschappelijke verkeer voornamelijk gezien als een spreekrecht voor slachtoffers tijdens het strafproces en beoogt slachtoffers zo veel als mogelijk te compenseren voor hun aangedane leed. In de laatste jaren is er binnen de context van herstelrecht, meer en meer aandacht voor de rol of het perspectief van daders. Wat hebben daders nodig om het door hun aangedane leed aan slachtoffers te compenseren? Het daderperspectief is een onmisbaar element in herstelrecht en deze invalshoek is de aanleiding voor dit onderzoek. In Nederland is er nog

onvoldoende onderzoek gedaan naar wat daders nodig hebben om bij te dragen aan het proces van herstel bij slachtoffers. Dit onderzoek beoogt een steentje bij te dragen aan dat inzicht en de resultaten van dit onderzoek zouden weer als 'input' kunnen dienen voor vervolgonderzoek. Uit een verkennende literatuuronderzoek komt naar voren dat de menselijke waardigheid een belangrijke dimensie is vanuit het perspectief van daders in relatie tot herstelbemiddeling. In dit onderzoek wordt het begrip van menselijke waardigheid, vanuit het perspectief van daders, in het kader van herstelbemiddeling onderzocht. Het perspectief van slachtoffers en de samenleving heeft dan ook geen primaire focus in dit onderzoek. Het heeft geleid tot de volgende centrale onderzoeksvraag: *Hoe ervaren ex-gedetineerden hun waardigheid en wat draagt bij dan wel doet afbreuk aan deze waardigheid?*

6.1.1 Resultaten: het theoretisch kader

In hoofdstuk 2 en 3 is een theoretisch kader geschetst van respectievelijk de begrippen herstelrecht en herstelbemiddeling en het begrip waardigheid. In deze hoofdstukken wordt antwoord gegeven op de volgende deelvragen:

Ia. Wat wordt verstaan onder het begrip herstelrecht en welke invalshoeken zijn te onderkennen op dit onderwerp?

Ib. Wat wordt verstaan onder het begrip herstelbemiddeling? Welke rol hebben justitiepastores bij herstelbemiddeling?

Ic. Wat wordt verstaan onder het begrip waardigheid en welke perspectieven, lagen of dimensies zijn er te onderkennen? Hoe kan het begrip waardigheid worden geoperationaliseerd naar de belevingswereld van de ex-gedetineerde?

In de afgelopen decennia heeft herstelrecht vooral betekenis gekregen in de compensatie van slachtoffers door daders en het spreekrecht voor slachtoffers tijdens het strafproces. In de afgelopen jaren komt bij het begrip herstelrecht ook steeds vaker het belang van de dader in beeld. Binnen herstelrecht valt herstel en herstelbemiddeling te bezien vanuit de hersteldriehoek (Van Hoek Slump, 2011, p. 13). Het betreft een drievoudig perspectief op herstel, waarbij slachtoffers, daders en de samenleving ieder een belang hebben. Alhoewel er over de definitie van herstelrecht geen eenduidigheid bestaat, wordt in de literatuur vaak de definitie van Zehr gehanteerd. Zehr omschrijft herstelrecht als volgt: “In a restorative system all parties involved are seen as stakeholders with legitimate needs; the victim requires reparation and restitution, the community needs guarantees of public safety, and the offender needs the opportunity to accept responsibility for the offense, repair the damage done, and be reintegrated into the community.” (2005, p. 78). In de definitie van Zehr komen drie aspecten naar voren en Zehr plaatst het begrip herstelbemiddeling in het licht van een herstelproces tussen het slachtoffer, de dader en de samenleving. In dit proces dienen zowel

belangen, maar ook verantwoordelijkheden van alle betrokken partijen te worden gerespecteerd. Alhoewel herstelbemiddeling vaak wordt gezien als een 'direct' proces tussen slachtoffers en daders, is het directe of fysieke contact door bijvoorbeeld de detentie van een dader niet altijd mogelijk. Dit onderzoek plaatst herstelbemiddeling als een proces tussen daders en 'herstelwerkers'³⁰. Justitiepastores hebben een directe toegang tot (ex-)gedetineerden en het justitiepastoraat en herstelbemiddeling, vormen voor Jonckheere een natuurlijke alliantie (2009, p. 214). Voor Eerbeek en Van Iersel ligt de eigenheid van het justitiepastoraat voor een belangrijk deel in de theologisch gefundeerde visie op de 'onvervreembare' waardigheid van de mens. Ieder mens heeft waardigheid en deze is verankerd in de relatie van de mens met God. Hieruit volgt dat daders te allen tijde hun relatie met God behouden, ook al is de misdaad nog zo groot. Dit betekent niet dat waardigheid van slachtoffers, daders en de samenleving niet geschonden kan worden (Eerbeek en Van Iersel, 2009, p. 174). In deze thesis wordt primair gekeken naar hoe ex-gedetineerden het begrip waardigheid ervaren en wat bijdraagt dan wel afbreuk doet aan die waardigheid. Het begrip is in hoofdstuk 3 beschreven vanuit een juridisch, antropologisch en een theologisch perspectief. In juridisch opzicht wordt waardigheid gezien als een universeel recht voor alle mensen en is in beginsel verankerd in verdragen van de UVRM³¹. Vanuit antropologisch perspectief is gebruikgemaakt van de vermogensbenadering van Nussbaum om waardigheid te duiden. De vermogensbenadering gaat er vanuit dat ieder mens recht heeft op de ontwikkeling van tien menselijke vermogens. Met deze tien vermogens moet ieder mens in staat zijn om een volwaardig leven te leiden (Nussbaum, 2011). Vanuit christelijk perspectief is de menselijke waardigheid onlosmakelijk verbonden in de relatie met God en kan niet verloren gaan door bijvoorbeeld het begaan van een delict (Eerbeek van Iersel, 2009). In deze visie kunnen mensen hun waardigheid niet verliezen, maar deze kan wel geschonden worden door het plegen van een delict. Voor de operationalisering van het begrip waardigheid naar de belevingswereld van ex-gedetineerden, zijn de tien vermogens van Nussbaum in een aantal stappen vertaald naar tien 'spelkaarten' met daarop voor respondenten te begrijpen vragen over 'de moeite waard zijn' als mens. Voor Anbeek en de Jong kunnen christelijke thema's hulp bieden om een spoor te vinden naar een menswaardig bestaan na een ontregelende ervaring (2013, p.23). Voor de operationalisering van het theologische perspectief zijn vier christelijke thema's, schepping, genade, verzoening en gemeenschap, vertaald naar vier 'spelkaarten' met daarop voor respondenten te begrijpen vragen over deze thema's in relatie tot waardigheid.

30 Met 'herstelwerkers' worden alle professionals en vrijwilligers bedoeld die op enigerlei wijze te maken hebben met de begeleiding en/ of verzorging van ex-gedetineerden.

31 UVRM staat voor Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

6.1.2 Resultaten: de methodische aanpak

Hoofdstuk 4 beschrijft de methodische aanpak voor het empirisch onderzoek en is vormgegeven aan de operationalisering van het onderzoek. In hoofdstuk 4 wordt antwoord gegeven op de volgende deelvragen:

- 2a. *Waarom is gekozen voor een kwalitatieve invalshoek voor dit onderzoek? Welke methode voor kwalitatief onderzoek en soort analyse worden er gebruikt voor dit onderzoek?*
- 2b. *Op welke manier krijgen de interviews operationeel vorm?*

Uit het verkennend literatuuronderzoek komt naar voren dat er in Nederland nog weinig onderzoek is gedaan naar het begrip waardigheid in relatie tot herstellbemiddeling. Om deze reden is gekozen om een kwalitatief onderzoek uit te voeren. Uit de literatuur blijkt dat kenmerkend voor kwalitatief onderzoek is dat er vanuit het gezichtspunt van de onderzochten wordt gewerkt (Evers, 2015, p. 19). Dit sluit goed aan bij het exploratieve karakter van dit onderzoek. Voor de dataverzameling is gekozen om vier interviews te houden in het Exodus huis in Heerlen. In Exodus huizen verblijven ex-gedetineerden na hun (vervroegde) invrijheidsstelling en worden geholpen bij hun eerste stappen in de samenleving. De interviews zijn getranscribeerd en voor de analyse is op basis van het 'NCT model' van Friese (2012, p. 92) gebruik gemaakt van de analysesoftware Atlas.ti.

6.1.3 Resultaten: het empirisch onderzoek

In hoofdstuk 5 is uitvoering gegeven aan het empirisch onderzoek en zijn de resultaten voor de volgende deelvragen, per deelvraag, besproken:

- 3a. *Welke dimensies, kenmerken en aspecten van waardigheid worden ervaren door ex-gedetineerden? Wat of wie draagt bij dan wel doet afbreuk aan de waardigheid?*
- 3b. *Welke wezenlijke menselijke vermogens en factoren van waardigheid zijn te identificeren dan wel ontbreken? Welke rol spelen deze vermogens?*
- 3c. *Op welke wijze kunnen christelijke thema's bijdragen aan de menselijke waardigheid?*

In grote lijnen komt uit het empirisch onderzoek naar voren dat respondenten waardigheid ervaren wanneer zij respectvol behandeld worden. Tevens willen zij graag (weer) als volwaardig medeburger onderdeel zijn van de samenleving. Hierbij zijn huisvesting en werk belangrijke voorwaarden om een volwaardig bestaan op te bouwen. Er lijkt een spanning te bestaan tussen enerzijds het streven om weer onderdeel te zijn van de samenleving en anderzijds het aangeven door respondenten dat zij er niet bij willen horen. Uit het onderzoek komt tevens naar voren dat de respondenten thema's als schuld en vergeving minder als onderwerp zien. Zij zien zichzelf als slachtoffers en het lijkt dat met het uitzitten van hun straf dat, volgens hun overtuiging, daarmee de kous af is. Het willen herstellen of het verlenen van enige compensatie richting slachtoffers komt in

het onderzoek niet naar voren. Schuldbewustzijn lijkt weinig te zijn ontwikkeld.

6.1.4 Resultaten van het empirisch onderzoek in gesprek met het theoretisch kader

Op deze plaats worden de resultaten van het empirisch onderzoek (deelvraag 3) geconfronteerd met het theoretisch kader (deelvraag 1) en wordt er gezocht naar verbanden en mogelijke tegenstellingen tussen de analyseresultaten en de beschreven literatuur van deze thesis. Deze paragraaf geeft antwoord op de volgende deelvraag:

4a. Welke verbindingen en confrontaties zijn zichtbaar tussen de analyseresultaten en het theoretisch kader?

Bij de reflectie van de resultaten van deelvraag 3a op het theoretisch kader wordt teruggegrepen naar Elshof. In paragraaf 3.3 kenmerkt Elshof een detentieperiode als een gebroken gemeenschap, die zich na de detentieperiode voortzet. Zij spreekt in dit kader over een drievoudige breuk. De gedetineerde ervaart op de eerste plaats een breuk in het persoonlijke leven, een tweede breuk met familie en vrienden en bij de derde breuk verliest gedetineerde werk, huisvesting en maatschappelijke banden. (2010, pp. 15-16). Verder merkt Elshof op dat een drievoudige breuk getekend wordt door ongelijkwaardigheid en als een gedetineerde eenmaal een breuk opgelopen heeft, dan zal de gedetineerde nooit meer een vanzelfsprekend deel uitmaken van de gemeenschap (Ibid). De resultaten van deelvraag 3a lijken in lijn te liggen met het door Elshof geschetste beeld. De respondenten geven aan dat ook zij te maken hebben met een breuk met familie en vrienden. In de gegeven voorbeelden lijkt deze tweede breuk bewust gekozen te zijn door respondenten uit oogpunt van zelfbescherming. In de ogen van de respondenten kunnen vrienden uit het oude milieu alleen maar nieuwe problemen brengen en er is richting de familie schaamte en lijken de respondenten hun familie niet nog meer te willen kwetsen. Respondenten geven aan dat zij belang hechten aan een dak boven het hoofd, het hebben van werk en er weer bij willen horen. Dit kan duiden op het willen herstellen van de derde breuk. In de resultaten komt eveneens naar voren dat door een eenmaal opgelopen breuk door detentie, respondenten niet vanzelfsprekend onderdeel uitmaken van de samenleving. Respondenten voelen zich geen volwaardig medeburger en willen graag weer volwaardig deel uit maken van de samenleving. Respondenten reageren fel als zij in hun ogen niet respectvol worden behandeld. Dit kan mogelijk wijzen op een laag zelfbeeld en is het met name dit zelfbeeld dat het (weer) onderdeel uitmaken van de samenleving bemoeilijkt.

Bij de reflectie van de resultaten van deelvraag 3b op het theoretisch kader wordt teruggegrepen naar de vermogensbenadering van Martha Nussbaum. De vermogensbenadering of 'capabilities approach' heeft als uitgangspunt dat alle mensen, zonder uitzondering, gelijke kansen moeten krijgen om hun vermogens te ontwikkelen en om hiermee een waardig leven te hebben. De

vermogensbenadering benadrukt daarin de aspecten respect en rechtvaardigheid (in termen van gelijke rechten) als voorwaarde voor een menswaardig bestaan. Het belang van deze twee aspecten kwamen ook al naar voren bij deelvraag 3a.

Respondenten hechten belang aan het respectvol behandeld worden en zij willen graag een gelijkwaardig bestaan in de samenleving. De resultaten lijken het theoretisch kader op dit punt te ondersteunen. Nussbaum heeft een 'universele' lijst opgesteld van tien menselijke vermogens en deze vermogens zijn ook bevraagd bij de respondenten. De onderzoeksresultaten laten zien dat voor de respondenten vier van de tien vermogens van Nussbaum belangrijk zijn en dat zes vermogens er minder toe doen. Een eigen plek hebben, het hebben van werk en het doelgericht kunnen werken aan hun toekomst, lijken essentiële vermogens voor de respondenten om een waardig leven op te kunnen bouwen. Op basis van de resultaten lijkt het dat de eerste vier vermogens mogelijk een voorwaarde vormen voor de andere zes vermogens. Er is geenszins een uitspraak te doen over de representativiteit van de overige zes vermogens. Niet alleen laat het beperkt aantal gehouden interviews een dergelijke uitspraak niet toe, maar ziet Nussbaum zelf de lijst als een niet limitatieve lijst van vermogens. De resultaten laten wel zien dat de lijst van vermogens een goede basis en leidraad vormt om bij respondenten te zoeken naar vermogens en factoren die van belang voor een waardig bestaan.

Bij de reflectie van de resultaten van deelvraag 3c op het theoretisch kader wordt teruggegrepen naar het door Anbeek en de Jong en Jonckheere geschetste theoretisch kader. Voor het derde deel van het empirisch onderzoek zijn de vier christelijk thema's schepping, genade, verzoening en gemeenschap geoperationaliseerd naar respectievelijk steun, schuld, vergeving en waar hoor ik bij. Volgens Anbeek en de Jong zijn dit belangrijke thema's om weer een spoor te vinden naar een menswaardig leven na een breuk in het verleden. De resultaten laten zien dat de respondenten niet actief op zoek gaan naar steun. De twee thema's schuld en vergeving in relatie tot slachtoffers, lijken geen onderwerp bij de respondenten. Uit het theoretisch kader komt naar voren dat schuldgevoelens niet altijd gepaard gaan met hevige emoties. Aan de andere kant kan het volgens Jonckheere zijn dat de aanwezigheid van schuldgevoelens niet altijd duiden op de feitelijke schuld of het aangedane leed bij een slachtoffer. Voor Jonckheere kunnen deze gevoelens ook betrekking hebben op de eigen persoon of verwijzen naar het pijnlijk verlies van respect en van afgenomen eigenwaarde (2009). De resultaten bij deelvraag 3c laten onvoldoende diepgang zien om te kunnen afleiden waardoor een mogelijk beperkt schuldbewustzijn komt. Desalniettemin biedt het kader Jonckheere op dit punt goede aanknopingspunten om te bezien hoe respondenten omgaan met schuldverwerking. Volgens Jonckheere komt het niet zelden voor dat gedetineerden een

schuldgevoel ontwikkelen richting de eigen omgeving als familie en vrienden, zonder zich in feite te bekommeren over het slachtoffer (2009). Hier is dan meer sprake van een gevoel van schaamte dan dat er sprake is van een schuldgevoel. De onderzoeksresultaten lijken op dit punt in lijn te liggen met de theorie. De respondenten geven dat zij weer volwaardig willen uitmaken van de samenleving. Het roept de vraag op in hoeverre respondenten weer volwaardig onderdeel kunnen worden van de samenleving, zonder invulling te geven aan de andere thema's. Vanuit een christelijk perspectief geloof je in (de) gemeenschap door steun te geven en om steun te zoeken na bijvoorbeeld een breuk. Binnen de (geloofs)gemeenschap zijn thema's als schuld en vergeving onderwerpen die besproken worden. De vier christelijke thema's uit het theoretisch kader zijn niet los van elkaar te zien en kunnen richting geven aan een (vol)waardig leven.

Het theoretisch kader laat overeenkomsten zien met de gevonden onderzoeksresultaten. De elementen uit de literatuur bieden een goed uitgangspunt om waardigheid bij ex-gedetineerden te onderzoeken. Bij de onderzoeksresultaten komen ook inzichten naar voren die niet vallen af te leiden uit het theoretisch kader van dit onderzoek. Uit het onderzoek komt naar voren dat het (weer) onderdeel uitmaken van de samenleving een belangrijk onderwerp is voor de respondenten. Deze indicatie vormt een nieuwe inzicht in vergelijking met het theoretisch kader. Respondenten lijken gevoelig te zijn voor wat de buitenwereld van hen vindt. Dit heeft ook een mogelijke relatie naar een spanning tussen erbij willen horen en het er niet bij willen horen. Dit spanningsveld komt niet naar voren uit het theoretisch kader en vraagt om mogelijke verklaringen. Is er sprake van een gevoel van schaamte, angst of vernedering? Of spelen gevoelens van wrok of woede een rol? Is dit de reden dat zij juist er niet bij willen horen?

Uit de onderzoeksresultaten komt naar voren dat de respondenten niet actief op zoek gaan naar steun en niet gemakkelijk nieuwe relaties aangaan. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat respondenten aangeven niet snel mensen te vertrouwen en dit vormt een nieuw inzicht op het theoretisch kader.

Uit het theoretisch kader komt naar voren dat daders niet zelden zelf ook slachtoffer zijn geweest. De onderzoeksresultaten lijkt dit punt te ondersteunen. Uit het onderzoek komt ook naar voren dat het meer een algemeen 'slachtoffergevoel' betreft, dan het feitelijk slachtoffer zijn van iets wat hen is aangedaan. Dat neemt niet weg dat ook een gepercipieerd gevoel van slachtofferschap mogelijk een schuldgevoel in de weg staat.

6.2 Belangrijkste observaties & conclusie

Deze paragraaf presenteert de belangrijkste observaties van dit onderzoek (6.2.1). Daarna wordt een poging gedaan om de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden (6.2.2).

6.2.1 Observaties bij de onderzoeksresultaten

Een eerste observatie is dat de beleving van waardigheid bij respondenten wel degelijk een rol speelt. Uit de resultaten komt naar voren dat de respondenten hunkeren om weer voor vol aangezien te worden door de samenleving. Dit uit zich doordat ex-gedetineerden met respect behandeld willen worden en dat zij serieus genomen willen worden. Uit de resultaten blijkt dat zij gevoelig zijn als zij niet met respect worden behandeld of niet serieus genomen worden. Het lijkt een overgevoeligheid die zich kan manifesteren bij ogenschijnlijke 'kleine' zaken zoals een oordelende blik in een supermarkt of als wanneer iemand een groet van een respondent niet beantwoordt met een groet. Uit de resultaten komt naar voren dat de respondenten bereid zijn om zich als volwaardig medeburger te gedragen door bijvoorbeeld als vrijwilliger te werken als buurthulp of als schoonmaker. Het Exodus huis lijkt een springplank naar het kunnen opbouwen van een nieuw leven in een totaal andere omgeving.

Een tweede observatie is dat het hebben van een 'dak boven het hoofd' en het 'hebben van werk' belangrijke vermogens zijn. Het zijn voor de respondenten randvoorwaardelijke factoren om de twee andere vermogens 'toekomst' en 'doel in het leven' in te kunnen vullen. Om het toekomstbeeld van het leven als normale burger ('huisje-boompje-beestje') te realiseren hebben respondenten zich ten doel gesteld om problemen uit de weg te gaan en er alles aan te doen om door de samenleving geaccepteerd te worden als volwaardige medeburger. Een totaal andere omgeving helpt om een nieuw leven op te bouwen. In dit toekomstbeeld van de respondenten lijken vrienden uit het oude (criminele) milieu en familie (vooral nog) niet te passen. Eerst moeten zij orde op zaken stellen. De vermogens 'gezondheid', 'dieren en planten', 'ruiken en proeven', 'hobby's', 'familie en vrienden' en 'gevoel' zijn niet onbelangrijk, maar lijken ondergeschikt aan de vier eerder genoemde belangrijke vermogens. Het valt op dat voor deze vermogens ontvankelijkheid een belangrijke rol speelt. Het zijn vermogens waarvoor een bepaalde sensitiviteit ontwikkeld moet worden. Daarentegen zijn de vier belangrijke vermogens meer vermogens waarop respondenten actief op acteren en 'in control' proberen te komen.

Een derde observatie is dat voor de respondenten onderwerpen als schuld en vergeving niet dagelijks op het menu staan. De respondenten praten niet graag over hun delict. Het onderwerp schuld wordt bij voorkeur vermeden, ontkend of afgedaan met 'ik heb mijn straf gehad' of 'ik ben nu

een ander mens'. Schuldbewustzijn lijkt bij de respondenten beperkt ontwikkeld te zijn, maar uit de resultaten komt naar voren dat hier meer sprake lijkt van schaamte dan van een gebrek aan besef van de consequenties van hun daden. Geen van de respondenten heeft moeite met de opgelegde straf en hierin ligt een mogelijke schuldbekentenis. Met het zonder morren ondergaan van de detentieperiode lijken de respondenten hun schuld in te lossen. Eventueel herstel richting slachtoffers in de vorm van excuses of materiële genoegdoening lijkt in de ogen van de respondenten niet (meer) nodig. Dit kan mogelijk ook verklaren waarom voor de respondenten het onderwerp vergeving ontkoppeld lijkt van hun daden. Het onderwerp wordt meer vanuit een abstractie besproken in termen van 'het kunnen vergeven als'. Het vragen om vergeving lijkt een blinde vlek voor respondenten. Een mogelijke andere verklaring is dat respondenten zich schamen voor hun daden en niets liever doen dan benadrukken dat zij een ander mens zijn geworden. De focus ligt op het op orde krijgen van hun leven en veel minder op een terugblik op het verleden. Hiermee lijken zij niet alleen niet terug te willen kijken, maar ook gepleegde delicten te ontkennen. De resultaten schetsen een beeld van respondenten die over weinig zelfreflectie beschikken.

Een vierde observatie is dat eveneens naar voren komt dat de respondenten niet actief op zoek lijken te gaan naar steun. Een mogelijke verklaring is dat zij vanuit het verleden gewend zijn om er alleen voor te staan. Het criminele milieu lijkt zich te kenmerken door een gebrek aan wederzijds vertrouwen. De respondenten geven aan dat zij niet snel mensen vertrouwen. Een respondent vertelt dat hij meer vertrouwen had in zijn wapen ("die doet het altijd, kan ik op vertrouwen") dan in mensen uit zijn omgeving. Voor de respondent is zijn wapen zijn 'vriend' en tevens lijkt de respondent afstand te nemen van zijn daad door het wapen 'los te trekken' van de persoon die de trekker overhaalt. Het niet gemakkelijk relaties aangaan wordt ook zichtbaar bij de conflicten met medebewoners. Medebewoners zijn 'dichtbij', worden niet vertrouwd en bij voorkeur op afstand gehouden. Het meer vluchtige en toevallige contact met bijvoorbeeld buurtbewoners levert minder problemen op bij de respondenten. Hier lijkt een spanning te bestaan tussen enerzijds concreet en dichtbij en anderzijds abstract, veraf en toevallig. De resultaten laten echter ook zien dat de respondenten wel gevoelig zijn voor steun door bijvoorbeeld het contact met hun jonge kinderen of het hebben van kleinkinderen. Steun wordt gevonden bij het geloof in en de aanwezigheid van God. Het zijn mogelijke sporen dat respondenten zoeken naar een doel in hun leven. Kenmerkend voor dit onderwerp is dat de respondenten wel kracht ontlenen aan 'impliciete' steun, maar dat op geen enkele wijze laten blijken aan hun omgeving. Dit heeft ook een mogelijke doorwerking in het streven van de respondenten om weer opgenomen te worden als volwaardige medeburger in de maatschappij. Een laag zelfbeeld en het onvermogen om hulp te vragen, maken dat zij onbedoeld

juist hun terugkeer in de maatschappij bemoeilijken. Een van de respondenten geeft aan dat hij, via een oud bewoner van het Exodus huis, is opgenomen in een christelijke geloofsgemeenschap. Hij toont hiervoor zijn dankbaarheid door wekelijks het kerkgebouw schoon te maken en voelt zich hierdoor ook nuttig. Een uitnodiging van één van de gemeenschapsleden om op zijn verjaardag thuis langs te komen, gaf deze respondent het ultieme gevoel van veiligheid en geborgenheid. Het was een erkenning van zijn waardigheid.

Een vijfde observatie komt naar voren bij het vierde christelijke thema gemeenschap en is geoperationaliseerd naar het thema 'waar hoor ik bij'. De resultaten bij dit thema laten een ambivalentie en spanning zien en roepen de vraag op in hoeverre het 'huisje-boompje-beestje' leven een reëel toekomstbeeld is. Respondenten stellen ten aanzien van hun toekomstige leven hoge eisen aan de samenleving en dit alles lijkt ver af te staan van de huidige realiteit. Niet zelden zijn respondenten laaggeletterd en beheersen de Nederlandse taal beperkt. Het behalen van de benodigde diploma's is voor deze groep een behoorlijke drempel, waardoor een groot deel van de arbeidsmarkt voor deze groep gesloten blijft. Respondenten geven ook aan dat ze nergens bij willen horen, maar willen wel als volwaardige medeburger midden in samenleving staan. Deze ambivalentie lijkt te verwijzen naar een gepercipieerde houding van de mensen om hen heen, maar misschien ook wel naar twijfel of schaamte in henzelf. Respondenten hebben mogelijk een belang om het 'huisje-boompje-beestje' beeld als illusie in stand te houden en ze lijken zich hiermee te wapenen tegen een samenleving waarvan zij in hun ogen nooit deel van zullen uitmaken.

6.2.2 Beantwoording van de centrale onderzoeksvraag

In deze paragraaf wordt een poging gedaan om de centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek te beantwoorden. De centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek luidt: *Hoe ervaren ex-gedetineerden hun waardigheid en wat draagt bij dan wel doet afbreuk aan deze waardigheid?* Om deze vraag te beantwoorden is een theoretische kader geschetst en is gekozen om een empirisch onderzoek onder vier respondenten van het Exodus Heerlen uit te voeren.

Een belangrijk inzicht dat uit het onderzoek naar voren komt is dat '*hoe ex-gedetineerden hun waardigheid ervaren?*' vooral te maken heeft met het begrip 'respect'. De respondenten willen met respect behandeld worden en willen weer voor vol worden aangezien door de samenleving. Hierbij stellen zij mogelijk te hoge eisen aan de samenleving, zijn zij weinig zelfkritisch en hebben mogelijk een te ideaal beeld van hun toekomstig leven. Aan de andere kant is het hoopvol dat de respondenten met vrienden uit het oude (criminele) milieu hebben gebroken en gedreven zijn om er weer bij te horen. Het doel is om weer volwaardig onderdeel uit te maken van de samenleving. Bij

de vraag 'wat draagt bij aan hun waardigheid?' komt naar voren dat de respondenten vooral behoefte hebben aan een eigen plek om te wonen en het hebben van (eenvoudig) werk. Bij de vraag 'wat doet afbreuk?' moet vooral gekeken worden naar de uitkomsten bij deelvraag 3c. De respondenten zoeken niet actief naar steun in hun omgeving en mogelijk is een diepgeworteld medemenselijk wantrouwen hier debet aan. De respondenten lijken geen verantwoording te willen nemen voor hun daden en zien zichzelf als slachtoffer. Over vergeving spreken respondenten alleen in abstracte termen en vergeven worden voor hun daden, lijkt geen onderwerp van belang. Zij willen graag weer wezenlijk onderdeel worden van de maatschappij, maar willen 'nergens bij horen'. Het moeilijk kunnen aangaan van relaties met bijvoorbeeld een geloofsgemeenschap of via een hobby, kan als consequentie hebben dat dat zij uiteindelijk geïsoleerd raken binnen de samenleving. Dit mogelijke isolement gekoppeld aan een te hoog ideaalbeeld van hun toekomstig leven, vormt een serieus risico voor terugval of recidive.

Kortom, het onderzoek laat zien dat de beleving van waardigheid bij respondenten niet alleen een zaak is van de individuele ex-gedetineerde, maar een onderwerp dat belangrijk is voor de samenleving als geheel. De hersteldriehoek laat zien dat herstelbemiddeling vanuit een drievoudig perspectief gezien moet worden. Een daderperspectief kan en mag dus niet ontbreken. In deze thesis is gezocht naar belevingen en ervaringen van menselijke waardigheid bij ex-gedetineerden en heeft enkele bruikbare sporen opgeleverd. Mede gezien het individuele en maatschappelijk belang van herstelbemiddeling, is meer onderzoek naar het daderperspectief bij herstelbemiddeling wenselijk en noodzakelijk. Mogelijk dat hier een rol voor het justitiepastaat als *de* 'herstelwerker' is weggelegd.

6.3 Aanbevelingen

In deze paragraaf worden allereerst enkele aanbevelingen en suggesties gedaan voor de praktijk en beantwoordt daarmee hiermee deelvraag 4b (6.3.1). Daarna wordt ingegaan op de beperkingen van dit onderzoek en aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek (6.3.2). Hiermee wordt antwoord gegeven op deelvraag 4c.

6.3.1 Aanbevelingen voor de praktijk

In deze paragraaf wordt antwoord gegeven op de volgende deelvraag:

4b. Welke aanbevelingen en eventuele suggesties voor de praktijk kunnen worden gegeven?

Op basis van de twee voorgaande paragrafen kunnen de volgende aanbevelingen en suggesties worden geformuleerd:

1. Uit de resultaten komt naar voren dat respondenten respectvol behandeld willen worden en

overgevoelig lijken als dit in hun ogen niet gebeurt. Voor 'herstelwerkers'³² is dit spoor enerzijds waardevol om rekening mee te houden en anderzijds kan het reduceren van deze overgevoeligheid, onderwerp van gesprek zijn met ex-gedetineerden. Nader onderzoek is nodig om dit spoor in de praktijk te kunnen brengen.

2. Uit de resultaten komt naar voren dat voor respondenten een dak boven het hoofd en het vinden van werk van groot belang zijn. Ex-gedetineerden zijn niet zelden laaggeletterd en laag opgeleid. Het vinden van werk is voor deze groep, mede gezien hun criminele verleden, niet gemakkelijk. Zo kan het verkrijgen van een VOG³³ voor deze groep een obstakel vormen om werk te vinden. Een suggestie voor de overheid zou kunnen zijn om het verkrijgen van een VOG voor deze groep opnieuw te bezien. Voor het vinden van geschikte woonruimte kan een vergelijkbaar relaas worden gehouden. Ex-gedetineerden zijn vaak niet zelf in staat om zelfstandig woonruimte te zoeken en om bijvoorbeeld huursubsidie aan te vragen. Hier komt nog bij dat de komst van een 'crimineel' in de wijk, zeker als het gaat om een zedendelinquent, niet altijd met gejuich wordt ontvangen. 'Herstelwerkers' wordt de suggestie gegeven om alles in het werk te stellen om ex-gedetineerden aan een baan en aan geschikte woonruimte te helpen.
3. Uit de resultaten komt naar voren dat respondenten weinig op lijken te hebben met de onderwerpen schuld en vergeving. Het zijn met name deze onderwerpen die relevant zijn bij herstelbemiddeling. Alhoewel binnen deze thesis geen direct onderzoek is gedaan naar de rol van het justitiepastaat bij herstelbemiddeling, komt uit de literatuur naar voren dat het justitiepastaat en herstelbemiddeling een natuurlijke alliantie vormen. Schuld en vergeving zijn voor de justitiepastor³⁴, gezien hun opleiding en achtergrond, geen onbekende (christelijke) onderwerpen. Voor deze beroepsgroep zou dit spoor gebruikt kunnen worden om bij herstelbemiddelingsgesprekken³⁵ deze onderwerpen expliciet aan bod te laten komen dan wel te laten ontwikkelen bij ex-gedetineerden. Nader onderzoek is nodig om dit spoor in de praktijk te kunnen brengen.

6.3.2 Beperkingen van het onderzoek & aanbevelingen voor vervolgonderzoek

In deze paragraaf wordt antwoord gegeven op de volgende deelvraag:

4c. Welke beperkingen zijn er in dit onderzoeksproject en welke aanbevelingen voor vervolgonderzoek kunnen worden gegeven?

Uit dit onderzoek kan een aantal beperkingen en aanbevelingen worden geformuleerd die gebruikt kunnen worden voor een vervolgonderzoek. Deze zijn als volgt weer te geven:

1. Elshof merkt op dat het voor veel justitiepastes niet altijd vanzelfsprekend is om al te diep in te gaan op het delict (2010). Deze opmerking is niet alleen van toepassing op de respondenten, maar ook voor de auteur van deze thesis speelt dit fenomeen een rol. De respondenten vermijden de onderwerpen schuld en delict, maar ook voor de auteur is het een uitdaging om deze onderwerpen bij respondenten op tafel te krijgen en te houden. Bij eventueel vervolgonderzoek naar de onderwerpen schuld en vergeving dienen onderzoekers bewust te zijn van deze bias.
2. In tegenstelling tot de vragenlijst bij deelvraag 3a, is bij de vragenlijst bij de deelvragen 3b

32 Met 'herstelwerkers' worden alle professionals en vrijwilligers bedoeld die op enigerlei wijze te maken hebben met de begeleiding en/ of verzorging van ex-gedetineerden.

33 Een Verklaring Omtrent het Gedrag (VOG) is een verklaring waaruit blijkt dat het gedrag in het verleden geen bezwaar vormt voor het vervullen van een specifieke taak of functie in de samenleving.

34 In dit kader wordt verondersteld dat het justitiepastaat een rol vervult bij de begeleiding van ex-gedetineerden in bijvoorbeeld een Exodus huis.

35 Met herstelbemiddelingsgesprekken worden hier gesprekken bedoeld in de breedste zin des woord.

- en 3c gebruik gemaakt van respectievelijk de tien vermogens van Nussbaum en vier christelijke thema's. Alhoewel de vraagstelling en de wijze van vragen zo open mogelijk is geformuleerd, kan niet worden uitgesloten dat er andere vermogens of christelijke thema's van belang zijn bij de beleving van menselijke waardigheid. Eventueel nader onderzoek naar bijvoorbeeld de selectie van vermogens zou meer inzicht kunnen verschaffen. Ook zou de rol van bijvoorbeeld sociaal-culturele factoren in relatie tot de selectie van vermogens kunnen worden onderzocht.
3. In dit onderzoek is een rijkdom aan data verzameld. Niet op de laatste plaats door de uitstekende medewerking van de begeleiding en respondenten van het Exodus huis in Heerlen. Het onderzoek bestaat uit een beperkt aantal interviews en zijn gehouden in één specifieke omgeving. De resultaten uit dit onderzoek mogen derhalve alleen opgevat worden als sporen en aanwijzing voor vervolgonderzoek. Een eventueel vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de uitbreiding van het aantal respondenten en/ of het doen van onderzoek in de andere Exodus huizen. Hierbij zou een extra onderscheid gemaakt kunnen worden naar bijvoorbeeld gender, leeftijd en/ of opleidingsniveau. Een eventuele andere onderzoeksrichting zou kunnen zijn om het onderzoek uit te breiden naar één of meerdere PI's³⁶. Hiermee zou de doelgroep verschuiven van ex-gedetineerden naar gedetineerden.
 4. In dit onderzoek komt naar voren dat de respondenten onvoldoende bewust zijn van hun daderschap. Zij voelen zich slachtoffer en de onderwerpen schuld en delict lijken voor respondenten ver weg. Dit spoor roept de interessante vraag op waarom (hypothese) ex-gedetineerden minder oog hebben voor hun slachtoffers. Welke consequenties heeft dit voor herstelbemiddeling en de eventuele recidivekans? Het zijn mogelijke onderwerpen voor vervolgonderzoek.
 5. Het onderzoek heeft sporen voor het justitiepastaat opgeleverd voor eventueel vervolgonderzoek. De justitiepastor heeft nagenoeg onbeperkt toegang tot daders en zou vanuit deze positie een prominente rol kunnen spelen bij herstelbemiddeling. Dit zou dan op beleidsmatig niveau kunnen zijn, coachend richting andere 'herstelwerkers' of als centraal punt in de hersteldriehoek. De hypothese is hier dat het justitiepastaat deze prominente rol (nog) niet vervult en een eventueel vervolgonderzoek zou zich dan kunnen richten op de genoemde onderzoeksonderwerpen.
 6. In dit onderzoek is gekozen om in het kader van herstelbemiddeling, onder andere de theologisch gefundeerde visie op de 'onvervreemdbare' waardigheid van de mens te onderzoeken. Voor Eerbeek en Van Iersel ligt de eigenheid van het justitiepastaat, naast waardigheid, ook voor een belangrijk deel in de theologisch gefundeerde visie op 'vrijheid en bevrijding', 'herstel van leven' en 'koninkrijk van God'. Het zijn belangrijke christelijke thema's die eveneens van belang kunnen zijn bij herstelbemiddeling. Eventueel vervolgonderzoek naar deze thema's zouden justitiepastes richting kunnen geven en helpen om beter geëquipeerd te zijn bij de herstelbemiddelingsgesprekken.
 7. In deze thesis wordt een uitdrukkelijk verband gelegd tussen waardigheid van de dader en de mogelijkheid van herstel. Het roept de vraag op of de respondenten over voldoende waardigheid beschikken om mee te werken aan herstel. Gezien het exploratieve karakter van dit onderzoek en ook het beperkt aantal respondenten, maakt dat deze vraag vanuit dit onderzoek niet met zekerheid te beantwoorden valt. Bij de observaties komt naar voren dat er een mogelijke spanning bestaat tussen enerzijds het streven van de respondenten om weer onderdeel van de samenleving uit te maken en anderzijds een twijfel of angst of dit streven wel reëel is. In een eventueel vervolgonderzoek zou deze spanning in de verhalen van ex-gedetineerden nader onderzocht kunnen worden met behulp van bijvoorbeeld het analyse-instrument van Frank (1995). Frank maakt een onderscheid tussen *restitution*, *chaos* en

36 PI staat voor penitentiaire inrichting, ofwel een gevangenis.

quest narratives. Hij beschrijft drie perspectieven hoe mensen omgaan en vertellen over een ingrijpende levenssituatie. Het *restitution narrative* is in dit kader gebaseerd op het feit dat ex-gedetineerden graag willen laten zien dat zij (niet zelden tegen beter weten in) de zaken weer op orde hebben. Mensen willen graag aan de hoge verwachtingen van de samenleving voldoen. Het *chaos narrative* bestaat uit een onsamenhangende opsomming van gebeurtenissen en de verteller springt van de hak op de tak. Het *quest narrative* beschrijft een zoektocht naar mogelijkheden om de ingrijpende situatie ten goede te gebruiken en de verteller heeft inzicht overgehouden aan en heeft geleerd van levenservaringen. Eventueel onderzocht kan worden of de verhalen van de respondenten in wezen *restitution narratives* zijn, of dat er vooral sprake is van *chaos narratives* en dat er *quest narratives* tussen de regels door klinken.

Nawoord

Als onderdeel van dit onderzoek is een empirisch onderzoek uitgevoerd in het Exodus huis in Heerlen. Veel dank is verschuldigd aan de directie, de begeleiders en bovenal de respondenten van het Exodus Heerlen voor de meer dan goede medewerking aan dit onderzoek.

Bij de afronding van deze thesis heb ik in mijn praktijk als geestelijk verzorger in een Exodus huis een casus meegemaakt die mij niet alleen persoonlijk raakte, maar die ik in het licht van dit onderzoek graag wil delen met de lezers. De casus is al volgt te illustreren:³⁷

In het Exodus huis heb ik al vaker gesproken met Jan. Jan is van middelbare leeftijd, heeft een vlotte babbel en hij heeft vaker vastgezet voor meerdere kleinere vergrijpen. Jan verblijft sinds kort in het Exodus huis. Jan heeft in korte tijd de boel al aardig op de rit. Zo heeft Jan werk gevonden en gaat hij binnenkort starten met een opleiding. Jan heeft een nieuwe vriendin en hij heeft ook al weer contact gezocht met zijn kinderen. Het gaat goed met Jan. Recent belde Jan mij op en vroeg mij of ik tijd had voor een gesprek. Hij zat ergens mee. Tijdens het gesprek vertelde hij mij dat hij een handgemeen had gehad met een medebewoner en deze medebewoner had aangifte gedaan. Jan is volgens zijn zeggen meegenomen door de politie en met een dagvaarding terug naar Exodus gestuurd. Bij dit soort incidenten worden bewoners meestal weggestuurd of teruggestuurd naar de gevangenis. Opvallend was dat Jan mij zijn verhaal op een bepaalde rationele manier vertelde. Ook sprong hij in het gesprek vaker dan gewoon van de hak op de tak. Er zat daar niet iemand die in zak en as zat. Later die middag werd ik gebeld door Jan en hij vertelde mij dat hij terug moest naar de gevangenis. Ik heb hem tijdens het gesprek aangeboden om hem naar de gevangenis te brengen. De volgende dag heb ik Jan opgehaald en we zijn samen naar de gevangenis gereden. Tijdens de autorit hebben we nog wel gesproken over de situatie, maar er hing ook een vreemde sfeer die ik niet kon duiden. Toen hij uitstapte bij de gevangenis en we afscheid namen, leek hij wel opgelucht. Toen ik hem hem nakeek, zag ik dat hij veel bekenden tegenkwam. Het deed hem zichtbaar goed. Jan leek weer 'thuis' te komen.

Toen ik terugreed naar huis realiseerde ik me dat het voor Jan wel eens allemaal te veel kon zijn geweest. Jan sprak met veel enthousiasme over zijn werk en opleiding en wilde maar al te graag opnieuw bij de samenleving horen. Waren echter de eisen die aan hem werden gesteld niet te hoog en geloofde hij echt dat hij weer onderdeel van de samenleving kon zijn? Er is een spanningsveld tussen 'erbij horen' en 'er niet bij willen horen' wat ook uit de onderzoeksresultaten naar voren komt. Is het verhaal van Jan naderhand niet te bezien vanuit dat spanningsveld en wilde ik zelf niet te graag het positieve verhaal horen?³⁸

37 Elke overeenkomst met bestaande personen, gebeurtenissen, plaatsen of entiteiten berust op louter toeval. Alle personages, gebeurtenissen, plaatsen en entiteiten zijn fictief en verhouden zich op geen enkele manier tot een werkelijkheid van bestaande personen, gebeurtenissen, plaatsen of entiteiten.

38 In termen van het analyse-instrument van Frank (1995) kan de vraag worden gesteld of in het verhaal van Jan niet meer sporen van een *restitution narrative* te ontdekken zijn. Is er niet meer sprake van een *chaos narrative* en zijn wij als 'herstelwerkers' mogelijk geneigd om liever een *quest narrative* te horen?

Literatuurlijst

Amadi, J. (2013). *Eens een boef ... Een aangrijpend verhaal over de weg naar vrijheid*. Amersfoort: Uitgeverij Amadi.

Anbeek, C.W. (2013). *Aan de heidenen overgeleverd. Hoe theologie de 21ste eeuw kan overleven* (inaugurale rede). Utrecht: Ten Have.

Anbeek, C.W. & Jong, de A. (2013). *De berg van de ziel. Persoonlijk essay over kwetsbaar leven*. Utrecht: Ten Have.

Beeten, van de R., Linden, van der T. & Neuteboom, M. (2011). Menselijke waardigheid: ijkpunt voor christendemocratische vernieuwing. Dijkman, P.J. (redactie). *Christen Democratische Verkenningen. Menselijke waardigheid*. Amsterdam: Boom tijdschriften.

Bieri, P. (2013). *Een manier van leven. Over de vele vormen van menselijke waardigheid*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Bocken, I (2007). *Het is een mens! Verkenningen over menselijke waardigheid*. Eindhoven: Damon.

Brems, E. & Vrielink, J. (2009). *Menselijke waardigheid in de Nederlandse Grondwet? Voorstudie ten behoeve van de Staatscommissie Grondwet*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.

Bronkhorst, D. (2001). The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Significance, and Future. In M. Meijer (redactie) *Dealing with Human Rights*. Oxford: Worldview Press.

Claessen, J. (2010). *Misdaad en straf. Een herbezinning op het strafrecht vanuit mystiek perspectief*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Cohen, J. (2010). *The Arc of the Moral Universe and Other Essays*. Harvard: Harvard University Press.

Dierx, J. & A. van Hoek (2012). Mediation in strafzaken. *De praktische toepassing van restorative justice en herstelrecht*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Dijn, de H. (2014). *Vloeiende waarden. Politiek, zorg en onderwijs in de laatmoderne tijd*. Kalmthout: Pelckmans.

Eerbeek, J. & Iersel, van F. (2009). Theologische kernthema's. In Iersel, A.H.M & Eerbeek, J.D.W. (redactie). *Handboek justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat*. Budel: Uitgeverij DAMON.

Eerbeek, J. (2010). *Een misdadiger is meer dan zijn delict*. Amsterdam: Ark Media.

Eerbeek, J. & Iersel, van F. (2009). *Handboek justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat*. Budel: Uitgeverij DAMON.

Elshof, A.J.M (2010). 'Die nedergedaald is ter helle'. De betekenis van Jezus' nederdaling ter helle voor de hoop op verlossing onder gedetineerden. In Wit, de T. W.A. & Jonker, E. (redactie) *Van kwaad verhalen. Context en praktijk van het justitiepastoraat*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 125-144.

Elshof, A.J.M. (2010). Justitiepastoraat: scharnierpunt tussen familierelatie en geloofserelatie. In *Rondom gezin. Driemaandelijks tijdschrift van de interdiocesane Dienst voor Gezinspastoraal*. 31, 1, 15-29 Leuven: Interdiocesane dienst voor gezinspastoraal.

- Evers, J. (2015). *Kwalitatieve analyse: kunst én kunde*. Amsterdam: Boom Lemma uitgevers.
- Frank, A.W. (1995). *The wounded storyteller: body, illness and ethics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Friese, S. (2012). *Qualitative data analysis with Atlas.ti*. Londen: Sage.
- Geest, van P. & Jong, de E. (2011). 'Niet hemels, niet aards, niet sterfelijk, niet onsterfelijk': menselijke waardigheid in de christelijke traditie. In Dijkman, P.J. (redactie). *Christen Democratische Verkenningen. Menselijke waardigheid*. Amsterdam: Boom Tijdschriften
- Houtepen, A. (2006). *Uit de aarde, naar Gods beeld. Theologische antropologie*. Zoetermeer: Meinema.
- Hoek, van A. & Slump, G.J. (2011). *De toepassing van herstelrecht in Nederland: bouwstenen voor een toekomstvisie*. Amsterdam: Stichting Restorative Justice Nederland.
- Hutjes, J.M. & Buren, van J.A. (2007). *De gevalsstudie Strategie van kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Boom.
- Jansen, H. (2005). De kwalitatieve survey. Methodologische identiteit en systematiek van het meest eenvoudige type kwalitatieve onderzoek. In *Kwalon*, 10(3), 15-34.
- Jonckheere, A (2009). Justitiepastoraat en herstel. Een positiebepaling. In Iersel, A.H.M & Eerbeek, J.D.W. (redactie). *Handboek justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat*. Budel: Uitgeverij DAMON.
- Kim, Y. (2011). The Pilot Study in Qualitative Inquiry: Identifying Issues and Learning. Lessons for Culturally Competent Research. In *Qualitative Social Work*, 10(2), 190-206.
- Lub, V. (2014). *Kwalitatief evalueren in het sociale domein*. Amsterdam: Boom Lemma.
- Macklin, R. (2003). Dignity is a useless concept: It means no more than respect for persons or their autonomy. In *British Medical Journal* (327, 7429). 1419–1420.
- Marshall, Tony F (1996). The evolution of restorative justice in Britain *European Journal on Criminal Policy and Research* 4 (4), 21-43.
- Neys, A. (2016). Over de 'herstelgerichtheid' van het gevangenispastoraat. In Deams, T., witte, de P. & Zuiddwegt, G. *De gekooide mens. Gevangenisstraf als doorleefde realiteit*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Neys, A. (2001). Over de 'herstelgerichtheid' van het gevangenispastoraat. In Dupont, L. & Hutsebaut, F. (redactie). *Herstelrecht tussen toekomst en verleden*. Leuven: Universitaire pers Leuven.
- Nussbaum, M.C. (2006). *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*. Amsterdam: Ambo.
- Nussbaum, M.C. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard: Harvard University Press.
- Reulink, N. & Lindeman, L. (2005). *Dictaat Kwalitatief Onderzoek*. Geraadpleegd van [http://www.cs.ru.nl/~tomh/onderwijs/om2%20\(2005\)/om2_files/syllabus/kwalitatief.pdf](http://www.cs.ru.nl/~tomh/onderwijs/om2%20(2005)/om2_files/syllabus/kwalitatief.pdf), op 12 maart 2017.
- Rothfus, J. (2009). *Ethiek in sociaalagogische beroepen*. Amsterdam: Pearson Benelux.
- Sykes, G. M. (1958). The Pains of Imprisonment, in *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*, Princeton University Press, 63-78.

- Taylor, C. (2012). *Een seculiere tijd*. Rotterdam: Lemniscaat
- Tongeren, van P. (2010). *Is vergeving mogelijk? Over de mogelijkheid en moeilijkheid van vergeving, vooral in verband met oorlogsmisdaden*. Eindhoven: Damon.
- Tutu, D. & Tutu M. (2014). *Het boek van vergeving. Het viervoudige pad naar heling van onszelf en onze wereld*. Houten: Spectrum.
- Verschuren, P.J.M. & Doorewaard, J.A.C.M. (2010). *Het ontwerpen van een onderzoek*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Vries, de A.R. (2015). *De morele dimensie van goede zorg. Ervaringen van verpleegkundigen gezien vanuit de principe-ethiek en de zorgethiek* (masterscriptie). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Walgrave, L. (2000). *Met het oog op herstel. Bakens voor een constructief jeugdsanctierecht*. Leuven: Universitaire pers Leuven.
- Wester, F. (2011). Onderzoek is nooit af! In *Kwalon* (16)3, 21-22.
- Zebel, S., Vroom, M. & Ufkes, E. (2016). *Herstelgerichte cursussen in detentie: Evaluatie van Puinruimen, SOS en DAPPER*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Veiligheid en Justitie.

Bijlagen

Bijlage 1: Verslag proefinterview

Datum: 16 augustus 2017
Duur: 1 uur en 30 minuten
Plaats: Den Bosch
Geïnterviewde: ex-gedetineerde nummer 1
Topic-lijst: versie 1

Verslag

Het doel van het proefinterview is om de eerste versie van de topic-lijst te toetsen op bruikbaarheid. Al bij de start bleek het begrip 'waardigheid' niet aan te sluiten op het begrippenkader van de geïnterviewde: "dat woord ken ik niet". De geïnterviewde kwam zelf met de vraag: "bedoel je iemand in zijn waarde laten". Opmerkelijk was dat de geïnterviewde later wel terugkwam op de uitspraak: "een waardig bestaan leiden". Grid A en B bleken goed te beantwoorden. Grid C waren eveneens goed te beantwoorden, maar de koppeling naar het begrip 'waardigheid' (inmiddels 'jouw in je waarde laten') bleek minder duidelijk. De geïnterviewde sprak meer in termen van basisvoorwaarden: "dit heb ik nodig om te leven". De geïnterviewde is niet gelovig en christelijke thema's als zodanig sloten niet aan bij grid D. Met de vraagstelling bij de thema's kwam het gesprek wel op gang, maar was het lastig om de bij de geïnterviewde te komen tot het punt hoe deze thema's kunnen bijdragen aan waardigheid. Verder bleek een te directe verwijzing in de vraagstelling naar christelijke principes minder goed te werken. De totale tijdsduur van het interview nam 1,5 uur in beslag, terwijl nog niet alle vragen waren besproken.

Bijlage 2: Kaarten deelvraag 3a

- Wat versta je onder de moeite waard zijn, jou in waarde laten? Hoe zou je dit beschrijven?
- Wat is belangrijk om jou in je waarde te laten?
- Welke personen zijn bij jou betrokken als het gaat om de moeite waard zijn?
- Hoe laat jij anderen in hun waarde?

kun je een voorbeeld geven waar jij in je waarde wordt gelaten? Kun je een voorbeeld geven waar je niet in je waarde wordt gelaten? Heb je nog meer voorbeelden?

- Zijn er wel eens momenten dat jij juist wel in jouw waarde wordt gelaten? Hoe kwam dat en op welke momenten? Wie waren betrokken of wat heeft dat veroorzaakt?
- Word jij wel eens niet in jouw waarde gelaten? Hoe kwam dat en op welke momenten? Wie waren betrokken of wat heeft dat veroorzaakt?
- Heb je wel eens last doordat je niet in jouw waarde wordt gelaten? Hoe lang duurt dit gevoel? Geeft dit verdere klachten?

Bijlage 3: Kaarten deelvraag 3b

<p><i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door</i></p> <p>1. Dak boven je hoofd</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk is zelfstandig wonen? – hoe belangrijk is het dat niemand zo maar je kamer of huis komt binnenlopen? – hoe belangrijk is de stad of omgeving waar je woont? – 	<p><i>Ik ben de moeite (niet) waard door</i></p> <p>2. Gezondheid</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk is verschillend eten of zelf koken? – hoe belangrijk is bewegen? – hoe belangrijk is medische zorg, arts, medicijnen? –
<p><i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door</i></p> <p>3. Proeven en ruiken</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk is het proeven van verschillende soorten eten als fruit, vlees en groenten? – hoe belangrijk is het om te genieten van je lievelingseten? – hoe belangrijk is de geur van bijvoorbeeld een warme bakker? – 	<p><i>Ik ben de moeite (niet) waard door</i></p> <p>4. Gevoel</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk is om te vertellen aan familie en vrienden dat je ze mist? – hoe belangrijk is het kunnen praten over wat de detentie betekent voor jou? – hoe belangrijk is om met de begeleiding of medebewoners te kunnen praten als je je alleen voelt of triest bent? –

<p><i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door</i></p> <p>5. Toekomst</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk is het plannen van de toekomst? – hoe belangrijk is scholing of werk voor de toekomst? – hoe belangrijk is het om met anderen te praten over de haalbaarheid van je toekomstplannen? – 	<p><i>Ik ben de moeite (niet) waard door</i></p> <p>6. Familie en vrienden</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk zijn jouw familie en vrienden? – hoe belangrijk is het tijdens de detentie contact te houden met bijvoorbeeld je oude omgeving of voetbalclub? – hoe belangrijk is het om nieuwe vriendschappen of een nieuwe relatie aan te gaan?
<p><i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door</i></p> <p>7. Dieren en planten</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk is het hebben van huisdieren? – hoe belangrijk is een tuin of het hebben van planten? – hoe belangrijk is het om vrij in de natuur te lopen en vogels te horen? – 	<p><i>Ik ben de moeite (niet) waard door</i></p> <p>8. Hobby's</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk is het om met je hobby bezig te zijn? – hoe belangrijk is om aan je fiets of auto te kunnen knutselen? – hoe belangrijk is het om met vrienden of medebewoners bijvoorbeeld te kaarten of een potje tafeltennis te spelen? –
<p><i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door</i></p> <p>9. Werk</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk is het hebben van (zinvol) werk? – hoe belangrijk is het om werk te kunnen zoeken via internet of een uitzendbureau? – Hoe belangrijk is het hebben van gelijke kansen op het vinden van werk? – 	<p><i>Ik ben de moeite (niet) waard door</i></p> <p>10. Doel in het leven</p> <ul style="list-style-type: none"> – hoe belangrijk is het om een doel in het leven te hebben, om ergens voor te gaan? – wat heb je nodig om de dingen te doen die voor jou belangrijk zijn? – hoe belangrijk is om zelf je leven te bepalen? –

Bijlage 4: Kaarten deelvraag 3c

<p><i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door</i></p> <p>1. Steun</p> <ul style="list-style-type: none"> – is er iets heiligs voor jou? Vereer je iets of iemand? – bij wie vind jij steun? wie steun jij? – wat heb je nodig om je leven op te bouwen? – wie helpt je bij pech of als je iets wilt bereiken? – bestaat het leven uit toeval of staat jouw leven voor een deel vast? – is er niet altijd iemand die jou in goede en slechte tijden steunt? <p><i>Hulp vragen mag en is geen zwakte</i></p>	<p><i>Ik ben de moeite (niet) waard door</i></p> <p>2. Schuld</p> <ul style="list-style-type: none"> – waarom maken alle mensen wel een keer een fout? – denk je na over jouw fouten? – hoe zou jij dat nu anders doen? – kan een straf of detentie ook helpen om er beter van te worden? – denk jij wel eens na over wat je een ander hebt aangedaan? – hoe kan iemand die jij gekwetst hebt weer zijn waarde terugkrijgen? – wat zou dat voor jou betekenen? <p><i>Alle mensen maken fouten</i></p>
<p><i>Ik word (niet) in mijn waarde gelaten door</i></p> <p>3. Vergeving</p> <ul style="list-style-type: none"> – heb je wel eens iemand vergeven die jou iets heeft aangedaan? – waarom heb je dat gedaan? heeft je dat geholpen? – heeft een ander jou wel iets vergeven voor wat jij hebt gedaan? – wat heb jij gedaan zodat de ander jou kon vergeven? – waarom zouden we elkaar niet altijd kunnen vergeven? – hoe zou dat jou helpen? <p><i>Elk mens verdient vergoeding</i></p>	<p><i>Ik ben de moeite (niet) waard door</i></p> <p>4. Waar hoor ik bij</p> <ul style="list-style-type: none"> – heb je wel eens het gevoel nergens bij te horen? – hoe belangrijk zijn familie en vrienden om ergens bij te horen? – waarom worden er mensen in de samenleving buiten gesloten? – waar zou jij het liefst bij horen? Heb je een voorbeeld van een ideale omgeving of belangrijk figuur binnen zo'n omgeving? – heb jij wel eens iemand geholpen om er bij te horen? <p><i>Je hoort er altijd bij</i></p>

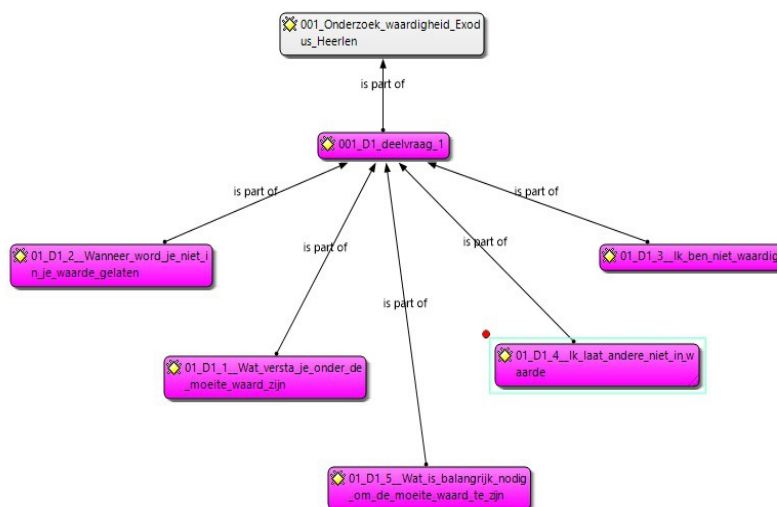
Bijlage 5: Logboek Atlas.ti

<i>Versie</i>	<i>Beschrijving</i>
001	Codering interview 1
002	Codering interview 2
003.1 t/m -.3	Codering interview 3
004	Onbekende codes toegewezen + 2 tekstdelen in interview 2 alsnog gecodeerd
004.1	Codes deelvraag 3a gegroepeerd naar 7 categorieën
004.2	Categorieën en codes deelvraag 3 van een kleur voorzien
004.3	Gelijk aan 004.2
004.4	Samenvoeging codes deelvraag 3a, exclusief codes 'emotie' en 'betrokken'.
004.5	Samenvoeging codes 'emotie' deelvraag 3a
004.6	Samenvoeging codes 'betrokken' deelvraag 3a
004.7	Categorie 1 'wat versta je onder de moeite waard zijn' van deelvraag 3a (logisch) onderverdeeld naar de 4 supercodes 'respect krijgen', 'gezien als medeburger', 'serieus genomen worden' en 'geen oordeel'.
005	Samenvoeging codes 'dak boven je hoofd' van deelvraag 3b
005.1	Samenvoeging codes 'dieren'
005.2	Samenvoeging codes 'doel in je leven'
005.3	Gelijk aan 005.2
005.4	Samenvoeging codes 'familie en vrienden'
005.5	Samenvoeging codes 'gevoel'
005.6	Samenvoeging codes 'gezondheid'
005.7	Samenvoeging codes 'hobby'
005.8	Samenvoeging codes 'planten'
005.9	Samenvoeging codes 'proeven'
005.10	Samenvoeging codes 'ruiken'
005.11	Samenvoeging codes 'toekomst'
005.12	Samenvoeging codes 'werk'
006	Samenvoeging codes 'steun' van deelvraag 3c
006.1	Samenvoeging codes 'schuld'
006.2	Samenvoeging codes 'vergeving'
006.3	Samenvoeging codes 'waar hoor ik bij'
007	Samenvoeging 8 codes tot 4 codes bij categorie 1 'Wat versta je onder de moeite waard zijn' bij deelvraag 3a (hiërarchie bestond al)
007.1	Samenvoeging 5 codes tot 3 codes bij categorie 3 'Ik ben niet waardig' bij deelvraag 3a (hiërarchie bestond al)
007.2	Samenvoeging categorieën 'wat is belangrijk om de moeite waard te zijn' en 'wat heb je nodig om van waarde te zijn' bij deelvraag 3a tot één categorie 'wat is belangrijk is nodig om van waarde te zijn'

Bijlagen

007.3	Samenvoeging categorieën 'wat is belangrijk is nodig om van waarde te zijn' en 'hoe gedraag jij je waardig' bij deelvraag 3a.
008	Hiërarchie deelvraag 3a in Atlas toegevoegd (logisch al bestaand)
009	Interview 4 toegevoegd
009.1	Codering interview 4, deel 1
009.2	Codering interview 4, deel 2
009.3	Codering interview 4, deel 3
009.4	Voor beperkt aantal codes bij deelvraag 3a kleur/ hiërarchie toegevoegd
009.5	Twee uitspraken van categorie 4 bij deelvraag 3a verplaatst naar een andere code
009.6	Twee codes van de kaart 'steun' bij deelvraag 3c samengevoegd
009.7	Code 'vrienden verbroken na detentie' bij kaart 'familie' (deelvraag 2) vervangen door de naam 'contact met vrienden'
009.8	Code 'zussen' bij kaart 'steun' (deelvraag 3) vervangen door de naam 'steun van zussen'
009.9	Code 'Hebben van dochter bij spanning' bij kaart 'steun' (deelvraag 3) vervangen door de naam 'steun bij spanning door contact met (kleinkinderen)'
010	Definitieve versie

Bijlage 6: Netwerkoverzicht en codelijst deelvraag 3a

figuur B6.1: netwerkoverzicht deelvraag 3a

Categorie 01_D1_1_Wat versta je onder de moeite waard zijn	Groundedness
01_D1_1_A Respect krijgen	17
01_D1_1_A2 Betrokken medebewoners	2
01_D1_1_A3 Betrokken buurtbewoners	1
01_D1_1_C God geschapen liefde	2
01_D1_1_D worden gezien als medeburger normale buur	7
01_D1_1_F Serieus genomen	9
01_D1_1_G Geen oordeel over mij	11
01_D1_1_G1 Betrokken familie	2
01_D1_1_G2 Betrokken kinderen	1

Tabel B6.1: overzicht categorie 'wat versta je onder de moeite waard zijn' (deelvraag 3a)

Categorie 01_D1_2_Wanneer word je niet in je waarde gelaten	Groundedness
01_D1_2_A Geen respect	24
01_D1_2_A2 Betrokken begeleiding	1
01_D1_2_A3 Betrokken buurtbewoners_werk	3
01_D1_2_A4 Betrokken medebewoners	6
01_D1_2_B Kind niet mogen zien	5
01_D1_2_B2 Betrokken moeder mijn kind	1
01_D1_2_C Geen werk	6
01_D1_2_D Geen doel	12
01_D1_2_E Niet serieus genomen	12
01_D1_2_E3 betrokken algemeen mensen	1
01_D1_2_E3 betrokken begeleiding	1
01_D1_2_E3 betrokken buurtbewoners	1
01_D1_2_F Mij is iets aangedaan	37
01_D1_2_F1 betrokken begeleidng	1
01_D1_2_F2 Betrokken ouders	3
01_D1_2_F2 Betrokken partner	2
01_D1_2_F3 betrokken criminelen	1
01_D1_2_G Geen hulp	8
01_D1_2_G2 Betrokken instanties	1

Bijlagen

Categorie 01_D1_2_Wanneer word je niet in je waarde gelaten	Groundedness
01_D1_2_G2_Betrokken_partner	1
01_D1_2_H_Geen_vrijheid_straf_voorbij	8

Tabel B6.2: overzicht categorie 'wanneer word je niet in je waarde gelaten' (deelvraag 3a)

Categorie 01_D1_3_Ik ben niet waardig	Groundedness
01_D1_3_A_Geen_normaal_mens_geen_diploma	6
01_D1_3_C_als_medemens_buur_ongelijkwaardig	5
01_D1_3_E_Mensen_niet_kunnen_vertrouwen	3
01_D1_3_E2_betrokken_ouders	1

Tabel B6.3: overzicht categorie 'ik laat anderen niet in hun waarde' (deelvraag 3a)

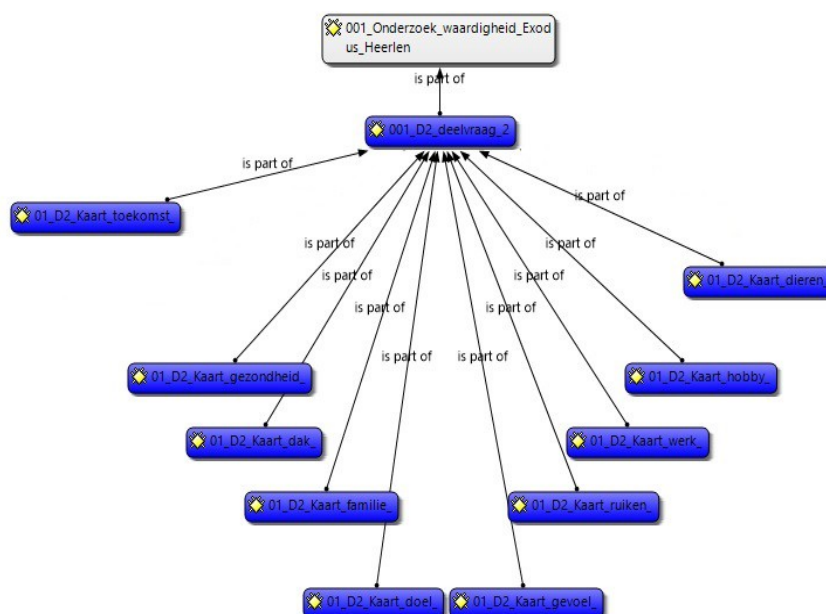
Categorie 01_D1_4_Ik laat andere niet in waarde	Groundedness
01_D1_4_A_Geweld_gebruikt_drugsdelict	6
01_D1_4_A1_Betrokken_slachtoffer	1
01_D1_4_A2_Betrokken_familie	1
01_D1_4_B_familie_medebewoner_gekwetst	8
01_D1_4_B3_Betrokken_medebewoners	1
01_D1_4_C_iemand_niet_serieus_nemen	3
01_D1_4_C2_betrokken_vrienden	1

Tabel B6.4: overzicht categorie 'ik laat anderen niet in hun waarde' (deelvraag 3a)

Categorie 01_D1_5_Wat is belangrijk nodig om de moeite waard te zijn	Groundedness
01_D1_5_A_Geholpen worden door vrienden	2
01_D1_5_B_Zelfvertrouwen ik ben waardig	2
01_D1_5_C_Hebben van kind(eren)	3
01_D1_5_C2_Betrokken moeder mijn kind	1
01_D1_5_D_Zelf_respect_tonen	11
01_D1_5_D2_Betrokken algemeen mensen	1
01_D1_5_D2_Betrokken buurtbewoners	1
01_D1_5_D2_Betrokken medebewoners	1
01_D1_5_E_Leven na Exodus invullen	1
01_D1_5_F_Geen spijt bent wie je bent	4
01_D1_5_K_Mensen helpen	23
01_D1_5_K1_Betrokken medebewoners	1
01_D1_5_K2_Betrokken vluchtelingen	1
01_D1_5_K3_Betrokken buurtbewoners	2
01_D1_5_N_Vaardigheidstraining volgen opleiding hebben	11
01_D1_5_N2_Betrokken ouders	1
01_D1_5_P_Dankbaarheid tonen	20
01_D1_5_P3_betrokken algemeen mensen	1
01_D1_5_P3_Betrokken God	2
01_D1_5_P3_Betrokken ouders	4
01_D1_5_P3_Betrokken tafeltje dekje	1
01_D1_5_P3_Betrokken verzorgers ouders	2
01_D1_5_P3_betrokken vrienden	1
01_D1_5_Q_Gezondheid	2
01_D1_5_R_werk	4
01_D1_5_T_Geen schulden	6

Tabel B6.5 overzicht categorie 'wat is nodig of wat belangrijk is om de moeite waard te zijn' (deelvraag 3a)

Bijlage 7: Netwerkoverzicht en codelijst deelvraag 3b

figuur B7.1: netwerkoverzicht deelvraag 3b

<i>Categorie 01_D2_Kaart_dak</i>	<i>Groundedness</i>
01_D2_Kaart_Dak_eigen_plek	7
01_D2_Kaart_Dak_Exodus_aan_regels_houden	1
01_D2_Kaart_Dak_Exodus_strijd_medebewoners_zijn_geen_vrienden	8
01_D2_Kaart_Dak_minimaal_in_nederland	13

Tabel B7.1: overzicht categorie 'dak boven je hoofd' (deelvraag 3b)

<i>Categorie 01_D2_Kaart_dieren_ & 01_D2_Kaart_planten</i>	<i>Groundedness</i>
01_D2_Kaart_dieren_associatie_jeugd	1
01_D2_Kaart_Dieren_hond_in_gesprek_met_mensen	1
01_D2_Kaart_Dieren_hond_maatje	5
01_D2_Kaart_Dieren_houden_van_vogel(geluid)	2
01_D2_Kaart_dieren_niet_belangrijk	1
01_D2_Kaart_Dieren_niet_dood_maken	1
01_D2_Kaart_Dieren_niet_hond_kat	2
01_D2_Kaart_Planten_associatie_moeder_lachen_prettig	5
01_D2_Kaart_planten_niet_belangrijk	1
01_D2_Kaart_Planten_zorgen_voor_zaadje_kan_groeien	6

Tabel B7.2: overzicht categorie 'dieren en planten' (deelvraag 3b)

<i>Categorie 01_D2_Kaart_doel</i>	<i>Groundedness</i>
01_D2_Kaart_doel_geen_problemen_meer	7
01_D2_Kaart_doel_gezondheid	1
01_D2_Kaart_doel_huisje_boompje_beestje	5
01_D2_Kaart_doel_kinderen_groot_zien_worden	4
01_D2_Kaart_doel_laten_zien_leven_weer_opbouwen	13
01_D2_kaart_doel_leuke_baan_hebben_behouden	5
01_D2_Kaart_doel_leuke_vriendin	5

Categorie 01_D2_Kaart_doel_	Groundedness
01_D2_Kaart_doel_mezelf_beter_begrijpen	3
01_D2_Kaart_doel_nieuwe_omgeving_normale_mensen	3
01_D2_Kaart_doel_rustig_leven	8
01_D2_Kaart_doel_weg_van_oude_milieu_klaar_mee	5

Tabel B7.3: overzicht categorie 'doel in het leven' (deelvraag 3b)

Categorie 01_D2_Kaart_familie_ &	Groundedness
01_D2_Kaart_familie_contact_met_vrienden	13
01_D2_Kaart_familie_geen_contact_meer	8
01_D2_Kaart_familie_goede_band	1
01_D2_Kaart_familie_goede_band_maar_op_afstand	5

Tabel B7.4: overzicht categorie 'familie en vrienden' (deelvraag 3b)

Categorie 01_D2_Kaart_gevoel_	Groundedness
01_D2_Kaart_gevoel_er_is_iemand_voor_je_nog_opbouwen	1
01_D2_Kaart_gevoel_na_operatie_mensen_zie_ze_nooit_meer	1
01_D2_Kaart_Gevoel_niet_met_medebewoners_vrienden	6
01_D2_Kaart_Gevoel_praten_begeleiding_begrip	4
01_D2_kaart_gevoel_praten_geestelijk_begeleider_kerk	2
01_D2_Kaart_gevoel_praten_met_partner_vriend	4
01_D2_Kaart_Gevoel_praten_niet_lekker_vel_zitten	2
01_D2_Kaart_Gevoel_vroeger_niet	1

Tabel B7.5: overzicht categorie 'gevoel' (deelvraag 3b)

Categorie 01_D2_Kaart_gezondheid_	Groundedness
01_D2_Kaart_gezondheid_dagelijks_functioneren_en_werk	7
01_D2_Kaart_gezondheid_niet_belangrijk	2
01_D2_Kaart_gezondheid_voor_kinderen_zorgen	3

Tabel B7.6: overzicht categorie 'gezondheid' (deelvraag 3b)

Categorie 01_D2_Kaart_hobby_	Groundedness
01_D2_Kaart_hobby_fitness_ontlading_beter_slapen_fysiek_gezond	8
01_D2_Kaart_hobby_hou_om_te_diverse_balsporten	1
01_D2_Kaart_hobby_koken_niet	1
01_D2_Kaart_hobby_niet_belangrijk	3

Tabel B7.7: overzicht categorie 'hobby' (deelvraag 3b)

Categorie 01_D2_Kaart_proeven_ & 01_D2_Kaart_ruiken_	Groundedness
01_D2_Kaart_proeven_Curacao_regen_zwangeren_eten_grond	1
01_D2_Kaart_proeven_koken_goed_gevoel	2
01_D2_Kaart_proeven_niet_belangrijk	2
01_D2_Kaart_ruiken_mis_Curacao	4
01_D2_Kaart_ruiken_niet_belangrijk	1

Tabel B7.8: overzicht categorie 'proeven en ruiken' (deelvraag 3b)

Categorie 01_D2_Kaart_toekomst_	Groundedness
01_D2_Kaart_toekomst_belangrijk_gezondheid	1
01_D2_Kaart_toekomst_dezelfde_persoon	2

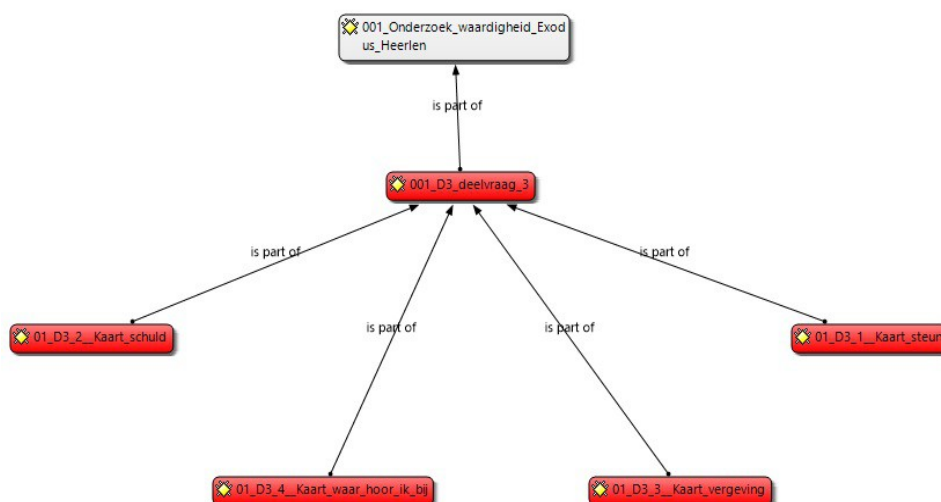
<i>Categorie 01_D2_Kaart_toekomst_</i>	<i>Groundedness</i>
01_D2_Kaart_toekomst_dezelfde_persoon_verbeteren	2
01_D2_Kaart_toekomst_diploma	1
01_D2_Kaart_toekomst_familie_partner_belangrijk	3
01_D2_Kaart_toekomst_geen_problemen_politie	6
01_d2_kaart_toekomst_in_deze_regio_opnieuw_beginnen	3
01_D2_Kaart_toekomst_leven_met_geloof	6
01_D2_Kaart_toekomst_leven_zonder_angst_uit_oude_milieu	9
01_D2_Kaart_toekomst_normaal_leven	7
01_d2_kaart_toekomst_omgaan_mensen_eigen_keuze	1
01_D2_Kaart_toekomst_voor_elkaar_hebben_dak_opleidng	5

Tabel B7.9: overzicht categorie 'toekomst' (deelvraag 3b)

<i>Categorie 01_D2_Kaart_werk_</i>	<i>Groundedness</i>
01_D2_Kaart_Werk_anders_doelloos_uitkering_te_laag	8
01_D2_Kaart_werk_bejaardenhuis_niet_geen_opleiding	1
01_D2_Kaart_werk_belangrijk_nu_niet_problemen_geestelijk_slapen	4
01_D2_Kaart_werk_eenvoudig_werk	8
01_D2_Kaart_werk_opleidng_niet_samen	1
01_D2_Kaart_Werk_oude_werk_niet_meer_als_crimineel_stress	4
01_D2_Kaart_werk_schilder_niet_meer_na_operatie	1
01_D2_Kaart_Werk_willen_werken	8

Tabel B7.10: overzicht categorie 'werk' (deelvraag 3b)

Bijlage 8: Netwerkoverzicht en codelijst deelvraag 3c

figuur B8.1: netwerkoverzicht deelvraag 3c

Categorie 01_D3_1_Kaart_steun	Groundedness
01_D3_1_Begeleiding_compliment_klein_gesprek	5
01_D3_1_Geef_als_buurthulp_vriend_goed_gevoel	5
01_D3_1_God_geeft_mij_kracht_dagelijks	19
01_D3_1_Leven_toeval_niet_uitgestippeld	3
01_D3_1_Lot_Gods_handen	3
01_D3_1_Mensen_die_ik_vertrouw_duurt_lang	14
01_D3_1_Ouders	0
01_D3_1_Overheid_uitkering	1
01_D3_1_Partner_bij_tegenslag	3
01_D3_1_Partner_minder_nodig	1
01_D3_1_Steun_bij_spanning_door_contact_(klein)kinderen	11
01_D3_1_Steun_van_vrienden	5
01_D3_1_Steun_van_zussen	7

Tabel B8.1: overzicht categorie 'steun' (deelvraag 3c)

Categorie 01_D3_2_Kaart_schuld	Groundedness
01_D3_2_Delict_bekennen_geen_herstel	22
01_D3_2_Delict_bekennen_herstel	13
01_D3_2_Delict_ontkennen_geen_excuus_of_herstel	28
01_D3_2_Detentie_straf_help_t_beter_van_worden	6
01_D3_2_Fouten_van_geleerd_oppervlakkig	14
01_D3_2_Geldschuld_niet_hebben_iets_wilt_bereiken_NL	4
01_D3_2_Herstel_bij_(levens)delict_herstel_gunnen_lastig	7

Tabel B8.2: overzicht categorie 'schuld' (deelvraag 3c)

Categorie 01_D3_3_Kaart_vergeving	Groundedness
01_D3_3_Familie_vergeven_door_relatie_willen_opbouwen	7
01_d3_3_Geen_vergeving_gekregen_familie	1
01_D3_3_Iemand_vergeven_bij_iemand_eerste_stap	5
01_D3_3_Iemand_vergeven_door_detentie_vaderschap_ouder_worden	16
01_D3_3_iemand_vergeven_door_geloof	5

Bijlagen

Categorie 01_D3_3_Kaart vergeving	Groundedness
01_D3_3_iemand_vergeven_rust_opluchting	3
01_D3_3_Niet_vergeven_bij_geweld_tegen_mij_of_partner	6
01_D3_3_Vergeven_geleerd_door_opleiding	1
01_D3_3_Vergeven_is_meestal_niet_vergeten	1
01_D3_3_Vergeven_is_ook_vergeten	4
01_D3_3_Vergeven_worden	9
01_D3_3_Vergeven_worden_geen_behoefte_schuld_ontkennen	2
01_D3_3_Vergeven_worden_is_kunnen_vergeven	4

Tabel B8.3: overzicht categorie 'schuld' (deelvraag 3c)

Categorie 01_D3_4_Kaart waar hoor ik bij	Groundedness
01_D3_4_Bij_horen_als_normale_burger	7
01_D3_4_Bij_horen_familie	1
01_D3_4_Bij_horen_kerk_gastvrijheid_belangrijk	14
01_D3_4_Bij_horen_zelf_doen	3
01_D3_4_Buitengesloten_nooit_dat_gevoel	2
01_D3_4_Buitengesloten_oordeel_samenleving	1
01_D3_4_Ideaal_wonen_bos_buiten_de_samenleving	2
01_D3_4_Mensen_helpen_erbij_laten_horen	5
01_D3_4_Nergens_bij_willen_horen	16
01_D3_4_Relatie_God_kerkgemeenschap_bijzaak	3

Tabel B8.4: overzicht categorie 'waar hoor ik bij' (deelvraag 3c)